

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Rəşidli Sərxan Cabir oğlu

«Biznesdə maliyyə menecmentinin təşkili məsələləri» mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 – Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: - Biznesin idarə edilməsi

Elmi rəhbər:

m, i.ü.f.d.N.L.Hüseynova

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dosent. R.Ə.Abbasova

“Biznesin idarə edilməsi”

kafedrasının müdiri:

i.e.n.,dosent

M.Ə.Əliyev

Bakı – 2017

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
I Fəsil. Biznesdə maliyyə menecmentinin təşkilinin nəzəri məsələləri	
1.1 Müasir şəraitdə biznesin maliyyələşdirilməsinin mahiyyəti və vəzifələri.....	6
1.2 Biznesdə maliyyənin təşkili prinsipləri və xüsusiyyətləri.....	12
1.3. Biznesdə maliyyə menecmentinin təşkili istiqamətləri və idarə olunma mexanizmləri.....	18
II Fəsil. Biznes maliyyəsində əsas vəsaitlərin və dövriyyədən kənar aktivlərə pul qoyuluşları uçotunun təşkili	
2.1 Əsas vəsaitlərin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və uçotunun qarşısında duran əsas vəzifə.....	30
2.2 Əsas vəsaitlərin mövcudluğunun və hərəkətinin analitik və sintetik uçotu.....	37
2.3 Əsas vəsaitlərin inventarlaşdırılması və yenidən qiymətləndirilməsi.....	39
III Fəsil. Müasir şəraitdə biznesin maliyyə menecmentinin təşkili xüsusiyyətləri	
3.1 Təsərrüfatçılığın təşkilatı hüquqi formalarının və sahə xüsusiyyətlərinin maliyyənin təşkilinə təsiri	42
3.2 Müəssisənin gəlir, xərc və öhdəliklərinin formalaşması.....	50
3.3 Müəssisə maliyyəsinin sağlamlaşdırılması və dövriyyə kapitalından səmərəli istifadənin təşkili.....	63
Nəticə və təkliflər.....	79
Ədəbiyyat	81

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Müəssisə maliyyəsi maddi istehsal sferasında meydana çıxan bütün maliyyə münasibətlərini əhatə etdiyinə görə maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsini və maddi bazasını təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı müəssisə maliyyəsinin möhkəm və sabit olmasını tələb edir. AR-sı iqtisadi-sosial inkişafını bazar iqtisadiyyatı vasitəsilə reallaşdırmağı qarşısına strateji bir məqsəd kimi qoymuşdur. Bazar iqtisadiyyatı mülkiyyət formalarının çoxluğuna, azad rəqabətə, sərbəst qiymətqoymaya, azad sahibkarlığa bir sözlə fəaliyyətin sərbəst seçilməsinə əsaslanır. Belə bir şəraitdə müəssisələr qanun çərçivəsində mənafeələrinə uyğun gələn istənilən təsərrüfat subyekti ilə qarşılıqlı maliyyə əlaqələri qura bilirlər. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal və maliyyə müstəqilliyinə malik olan təsərrüfat subyektləri öz fəaliyyətlərini kommertiya əsasında qururlar. Burada məqsəd mənfəət əldə etmək hesab edilir. Təsərrüfat subyektləri müstəqil surətdə məhsul satışından əldə edilən gəliri bölüşdürür, istehsal və sosial təyinatlı fondlar yaradır və istifadə edir, maliyyə bazarının imkanlarından və kredit resurslarından istifadə etməklə məhsul istehsalının artırılması üçün zəruri olan vəsaitləri səfərbər edirlər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı müəssisələrin müstəqilliyini artırır, onları dövlətin himayəsindən azad edir, lakin bununla bərabər işin faktiki nəticələrinə məsuliyyətini artırır.

Tədqiqatın predmeti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət prosesində baş verən əlaqə və münasibətlərdə maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətlərini, xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Tədqiqatın obyektı işə təşkilati hüquqi forması Açıq Səhmdar Cəmiyyət olmayan təsərrüfat subyektləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını- dünya və ölkə alimlərinin, mütəxəssislərinin, iqtisadçıların maliyyənin tipli inkişaf problemlərinə, maliyyə siyasətinə həsr edilmiş əsərləri, tədqiqatları təşkil edir. Dissertasiya işi yazılarkən müəllif Azərbaycan Respublikasının qanunlarına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarına, baxılan sahə üzrə dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlara normativ-hüquqi aktlara əsaslanmışdır.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin İqtisadiyyat, Maliyyə və Vergi Nazirliklərinin, materialları, dövri mətbuat, jurnallar və internet şəbəkəsində biznesdə maliyyə menecmentinin inkişafı informasiyalarından ibarətdir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə menecmentinin elmi əsaslarının öyrənilməsi və müasir dövrün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ümumiləşdirilmişdir;
- Fərqli maliyyə üzrə sistemlərin fəaliyyət xüsusiyyətləri araşdırılaraq tədqiq edilmişdir;
- iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün maliyyənin rolu və inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- biznes sistemində inkişafın təmin edilməsi üçün maliyyə menecmentinin rolu və əhəmiyyəti elmi cəhətdən izah edilmişdir;
- maliyyə obyektlərinin təsərrüfat dövriyyəsində rolu tədqiq edilmişdir;
- Biznesdə maliyyə menecmentinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri və mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycan dövlətinin maliyyə siyasəti və bu siyasətin formalaşdırılmasının iqtisadi əsasları öyrənilmişdir;
- Azərbaycanda innovasiya fəaliyyəti və onun stimullaşdırılması üsulları araşdırılaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.
- Biznesdə maliyyənin sağlamlaşdırılması və dövriyyə kapitalından səmərəli istifadənin təşkili yolları qeyd edilmişdir.

Dissertasiyanın strukururu: Dissertasiya işi Giriş, 3 Fəsil, 9 paraqraftan ibarətdir. Sonda nəticə və təkliflər verilmiş , Azərbaycan və xarici dillərdə ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

I Fəsil. Biznesdə maliyyə menecmentinin təşkilinin nəzəri məsələləri

1.1 Müasir şəraitdə biznesin maliyyələşdirilməsinin mahiyyəti və vəzifələri

“Maliyyə” termini ilk dəfə XV əsrdə İtaliyanın ticarət şəhərlərində meydana gəlmişdi. O vaxtlar artıq əmtəə-pul münasibətləri və dövlətçilik mövcud idi. Sonradan bu termin beynəlxalq miqyasda yayıldı, dövlət pul vəsaitləri fondunun yaradılmasına dair əhali və dövlət arasında pul münasibətlərinin qurulması ilə əlaqədar iqtisadi anlayış kimi işlədildi. Dövlətçiliyin inkişafı prosesində dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti orqanlarının pul fondlarının yaradılması və xərclənməsinin müasir üsulları tədricən əmələ gəldi. Eyni zamanda müxtəlif mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi yaranmış və inkişaf etmişdir. Maliyyə resurslarının formalaşması müəssisə və şirkətlərin çoxşaxəli fəaliyyətinin zəruri elementinə çevrilmişdir

Ayrı-ayrı dövrlərdə maliyyə məfhumu müxtəlif cür şərh olunmuşdur. İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbinin nümayəndələrindən olan L.Qitmanın fikrincə, maliyyə – pulun idarə olunmasının incəsənəti və elmidir. Maliyyə fərdlər, firmalar və hökumətlər arasında pul vəsaitlərinin dövr etməsinə münasibəti olan prosesləri, institutları, bazarları və alətləri əhatə edir.

R.Parkerin lüğətində qeyd edilir ki, maliyyə monitar resursların və onların istifadəsi üsullarının xarakteristikası üçün işlədilən ümumiləşdirici termindir. Monitar resurs dedikdə qiymətin dəyişməsindən asılı olmayan və yalnız indeksləşdirmə nəticəsində dəyişilə bilən müəyyən pul dəyəri olan aktivlər başa düşülür.

Rus ədəbiyyatında qeyd edilir ki, «maliyyə» termini dedikdə ənənəvi olaraq, ümumi daxili məhsulun yaradılmasında iştirak edən subyektlərin pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadəsi prosesində qurulan iqtisadi münasibətlərin məcmusu başa düşülür (8, 232).

Fikrımızca, maliyyənin yalnız pul vəsaitləri fonduna aid edilməsi düzgün deyil. Çünki pul vəsaitlərinin iştirakı olmadan da maliyyə xarakterli əməliyyatlar həyata keçirilə bilər. Alqı-satqı əməliyyatları zamanı müqabilə əsasında mala görə aktivlərlə ödənişi, səhmdarlara dividendlərin verilməsini, nizamnamə kapitalına pul vəsaitlərsiz pay qoyulmasını buna misal göstərmək olar.

İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbinin nümayəndələrinin mülahizələrini ümumiləşdirərək belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, «maliyyə» termini maliyyə obyektlərinin və onların idarə edilməsi üsullarının məcmusunu ifadə edir. Maliyyə obyektləri dedikdə maliyyə aktivləri və öhdəlikləri, onların idarə edilməsi dedikdə isə onların fəaliyyətinin səmərəli təşkili sistemi başa düşülür. Strukturca o, dövlət maliyyə orqanları və idarələrinin, maliyyə institutları və bazarlarının müəyyən maliyyə sistemi yaradılmasında ifadə olunur, onların fəaliyyəti isə maliyyə obyektlərinə müxtəlif maliyyə metodları və alətlərinin tətbiqi yolu ilə həyata keçirilir.

Qədim dövrlərdə nə dövlət gəlirlərinin mənbələri, nə də dövlət vəsaitinin xərclənməsi istiqamətləri böyük rəngarəngliyi ilə fərqlənmirdi, mürəkkəb maliyyə sisteminə ehtiyac yox idi və ona görə də maliyyə problemlərinin dərinə dərk edilməsinə zərurət yaranmamışdır.

Orta əsrdə maliyyə mövzusu üzrə hər hansı əhəmiyyətli sistemləşdirilmiş işlər görülməmişdi. Məhz elə ona görə də bir çox alimlər orta əsrin sonunu maliyyə elminin inkişafının ikinci dövrü – elmi işləmələrə keçid mərhələsi adlandırmışlar.

Orta əsrlərin sonunda dövlət xəzinəsinin karol xəzinəsindən ayrılması prosesi başladı. Səbəb aydındır: daim artan dövlət xərclərini karol xəzinəsi ödəyə bilməzdi; dövlət ehtiyaclarını ödəmək üçün iri həcmli daxili vəsait mənbələrinin yaradılmasında təzahür edən problemi domen, rəqaliya, rüsum və müxtəlif yığımlar hesabına həll etmək mümkün deyildi. Ona görə də XVIII əsrin sonunda bir çox ölkələrdə təzahür edən vergi sisteminin formalaşması prosesi aktivləşdirildi.

O zamanın alimləri Ksenofont, Aristotel, Foma Akvinski və başqalarının maliyyə sahəsində etdikləri azsaylı işlərdən istifadə edərək maliyyə problemlərinə aid əsərlər yazmağa başladılar.

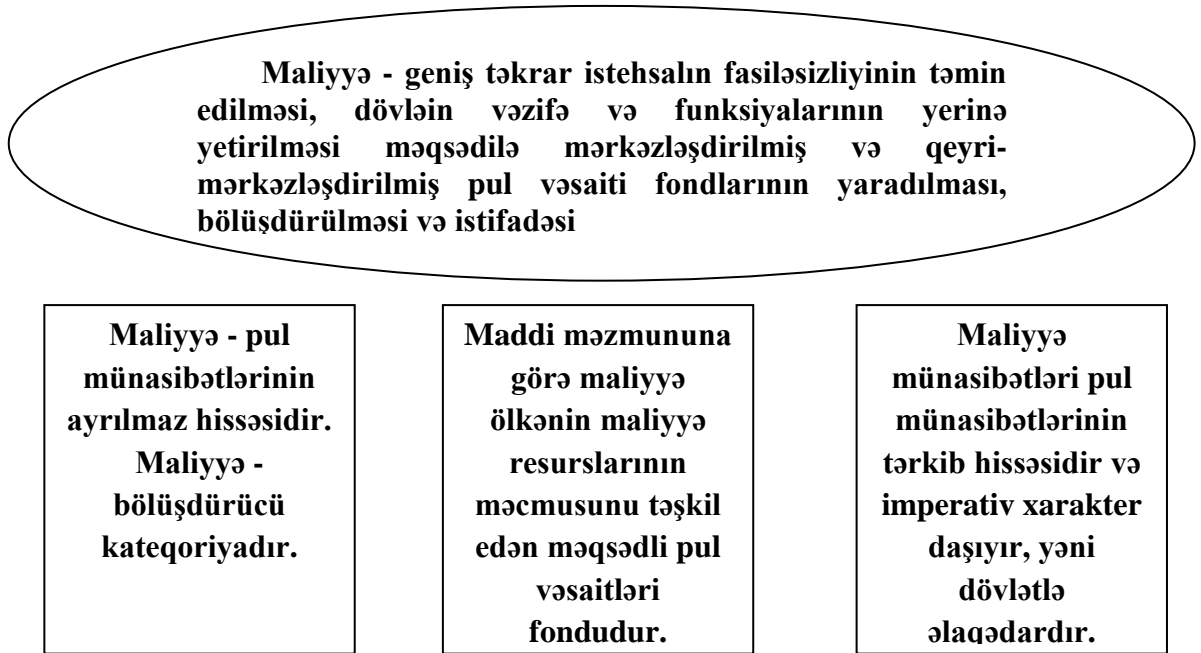
Maliyyənin klassik nəzəriyyəsinin təşəkkülü və inkişafı XX əsrin ortalarında başa çatdı. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonra dünya iqtisadiyyatında vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi, yəni bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə dövlətin və açıq ittifaqların iqtisadiyyatda rolu azalmağa başladı. Kapitalın inkişafı və beynəlmiləşməsi, transmilli şirkətlərin rolunun artması, istehsal sahəsində təmərküzləşmə prosesi, biznesin resurs təminatı sistemində maliyyə resurslarının əhəmiyyətinin güclənməsi XX əsrin ortalarında istənilən iqtisadi sistemin əsas sistem yaradıcı səviyyəsində, yəni təsərrüfat subyekti səviyyəsində maliyyənin rolunun nəzəri dərk edilməsini zəruriyyətə çevirdi. İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbinin nümayəndələrinin say ilə maliyyə nəzəriyyəsi XVIII-XIX əsrlərdə alimlərin yuxarıda qeyd edilən baxışları ilə müqayisədə xeyli təkmilləşdirilmişdi. Mübaliqəsiz demək olar ki, maliyyənin klassik nəzəriyyəsi çərçivəsində əsasən mərkəzləşdirilmiş (yaxud açıq) maliyyə inkişaf etdirilmiş və sistemləşdirilmişdi (2,35).

Azərbaycanda isə maliyyə menecmenti bir tərəfdən müəssisə üçün vergi yükünün azaldılması, digər tərəfdən isə müəssisənin bazar dəyərinin artırılması və maliyyə nəticələrinin yüksəldilməsi problemlərinin həlli istiqamətində inkişaf edərək formalaşma mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Müəssisə maliyyəsi bir iqtisadi kateqoriya kimi iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Deməli, müəssisə maliyyəsi maliyyə münasibətlərinin məcmusundan ibarətdir. Müəssisə maliyyəsi bölüşdürücü münasibətləri ifadə edir, yəni təkrar istehsal prosesinin istehsal, mübadilə və istehlak mərhələlərində maliyyə iştirak etdiyinə görə müəssisələrdə istehsal fondlarının dövriyyəsinə maliyyəsiz təsəvvür etmək olmaz. Bunu aşağıdakı sxemdən də aydın görmək olar:

Sxem 1.1 Maliyyə münasibətləri

Mənbə; “Müəssisənin iqtisadiyyatı” – T.Ə. Hüseynov (Bakı – 2005). (3,45)

Müəssisə maliyyəsi əsas və dövriyyə kapitalının, müəssisənin pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində yaranan maliyyə və ya pul münasibətlərini ifadə edir.

İqtisadi tərkibindən asılı olaraq müəssisələrin maliyyə münasibətlərini aşağıdakı istiqamətlər üzrə sistemləşdirə bilərik (3,76):

- Təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalının formalaşması ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətləri. Nizamnamə kapitalının yaradılmasının konkret üsulları təsərrüfatçılığın təşkilati – hüquqi formasından asılı olur. Nizamnamə kapitalı istehsal fondlarının yaradılmasının, istənilən müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinin əldə edilməsinin əsas mənbəyidir;

- Məhsulun istehsalı və reallaşdırılması yeni yaradılmış dəyərin meydana gəlməsi ilə əlaqədar münasibətlər. Bunlara alıcılarla satıcılar, sifarişçilərlə podratçılar və s. arasındakı münasibətlər aid edilir;

- Təsərrüfat subyektləri ilə onun bölmələri: filialları, şöbələri arasında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində, konkret halda xərclərin maliyyələşdirilməsi, mənfəətin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədar olan münasibətlər;

- Gəlirlərin bölüşdürülməsi və istifadəsi, səhmlərin, istiqrazların buraxılması və yerləşdirilməsi, səhmlərə görə dividendlərin, istiqrazlara görə isə faizlərin ödənilməsi prosesində müəssisə ilə ayrı-ayrı şəxslərlər arasında meydana gələn münasibətlər;

- Vergiləri və başqa ödəmələri büdcəyə ödəyərkən, büdcədən kənar fondlar əmələ gələrkən, büdcədən pul buraxılışı alarkən, vergi güzəştləri və yaxud cərimə sanksiyaları tətbiq edilərkən təsərrüfat subyektləri ilə dövlətin maliyyə sistemi arasında yaranan münasibətlər;

- Pulların banklarda saxlanması, ssuda alınması və ödənilməsi zamanı, kreditlərə görə faiz ödənilməsi və bank xidmətləri göstərilməsi zamanı təsərrüfat subyektləri ilə bank sistemi arasındakı münasibətlər;

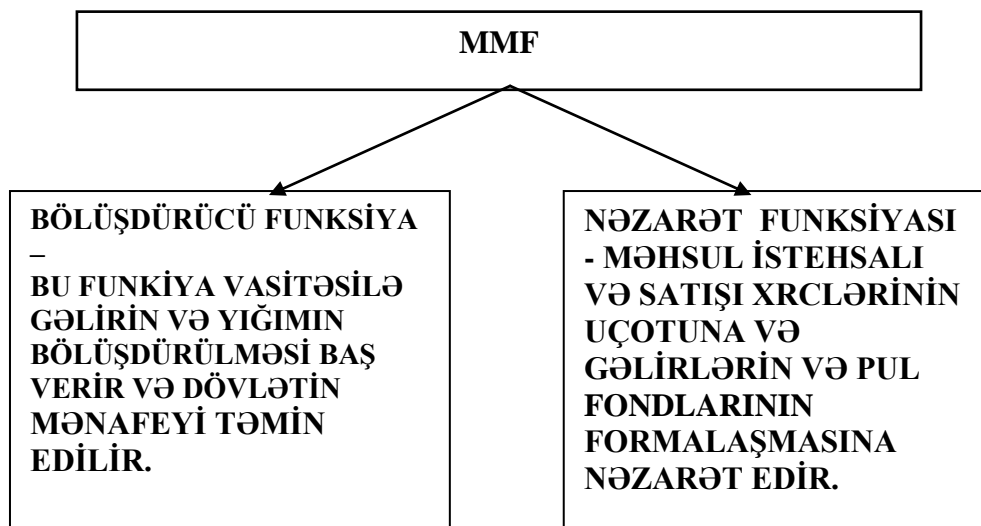
- Əmlakın, ayrı-ayrı işçi kateqoriyalarının sahibkarlıq və kommersiya risklərinin sığortalanması zamanı təsərrüfat subyektləri ilə sığorta kompaniyaları və ya şirkətləri arasında yaranan iqtisadi – maliyyə münasibətləri. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sığorta xidmətləri bazarının zəif inkişaf etdiyi bir şəraitdə bu münasibətlər çox məhdud səviyyədədir.

Qeyd olunan münasibətlərin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə və tətbiq sferalarına malikdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq onlar ikili xarakter daşıyır və onların maddi əsasını pul vəsaitlərinin hərəkəti təşkil edir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə müəssisənin nizamnamə kapitalının, eləcə də müxtəlif təyinatlı pul fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi müşayət olunur.

Müəssisə maliyyəsinin məzmunu onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda əks olunur. İqtisadçıların əksəriyyəti müəssisə

maliyyəsinin iki əsas funksiyanı: bölüşdürücü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirdiyini qeyd edirlər. Bu iki funksiya bir–biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə çıxış edirlər. (Səkil 1.2)

Sxem 1.2 Müəssisələrin maliyyəsinin funksiyaları

Mənbə; “Müəssisənin iqtisadiyyatı” – Z.S. Abdullayev, Z.Ə. Bağırova (Bakı – 2002). (2,68)

Müəssisə maliyyəsinin bölüşdürücü funksiyası vasitəsilə satışdan daxil olan pul gəliri material xərclərin, əmək haqqının və s. ödənilməsinə və ümumi gəlirin yaranmasına yönəldilir. Sonuncunun bir hissəsi büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödənilən vergilər və ödənişlər arasında bölüşdürülür, qalan hissə isə müəssisənin sərəncamına keçir və iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının təşkilində iştirak edir.

Beləliklə, müəssisə maliyyəsinin bölüşdürücü funksiyası vasitəsilə gəlirlərin və yığımın bölüşdürülməsi nəticəsində bütün təsərrüfat subyektlərinin və dövlətin mənafeyi təmin olunur. Bu funksiyada gəlirlərin və yığımın bölüşdürülməsi prosesində müəssisə maliyyəsinin öz fəaliyyətini yerinə yetirməsi başa düşülür.

Müəssisə maliyyəsinin ikinci funksiyası nəzarət funksiyasıdır ki, bu da bölüşdürücü funksiya ilə sıx əlaqədardır. Müəssisələrin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin istifadəsi çox vacib məsələdir. Daha doğrusu, bütün sonrakı fəaliyyət həmin vəsaitlərin istifadə olunma

səmərəliliyindən asılıdır. Nəzarət funksiyası pul vəsaitlərinin yığılma mənbələrini və həmçinin həmin vəsaitlərin istifadəsinin düzgünlüyünü əhatə edir. Bu funksiya məcmu daxili məhsul və milli gəlirin müəssisədə istehsalı və bölgüsünün səmərəli rejiminin tətbiq olunmasına da xidmət edir.

Müəssisə maliyyəsinin nəzarət funksiyası müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərinin köməkliyi ilə aparılır və onun obyektlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Məhsul istehsalı və satışı xərclərinin uçotu;
2. Gəlirlərin və pul fondlarının formalaşması.

Maliyyə vasitəsilə müəssisələrdə qənaət rejiminin gözlənilməsi və material, pul və əmək resurslarının istifadəsi üzərində nəzarət aparılır. Nəzarət müəssisə daxilindəki müəssisə ilə baş idarə, maliyyə –kredit orqanları və müəssisələr arasındakı maliyyə münasibətlərində aparılır. Nəzarət müəssisələrdə istehsal və bölgünün ən səmərəli rejiminin tətbiqinə şərait yaradır.

Müəssisə maliyyəsinin bölüşdürücü funksiyası müəssisədə təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin arasına kəsilmədən aparılmasına şərait yaradırsa, nəzarət funksiyası müəssisənin fəaliyyətindəki pozuntuları vaxtında aşkar edib, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

1.2. Biznesdə maliyyənin təşkili prinsipləri və xüsusiyyətləri

Müəssisələrdə təsərrüfatçılığın təşkilatı–hüquqi formalarından asılı olmayaraq maliyyə münasibətləri bir sıra prinsiplər əsasında qurulur. Bu prinsiplərə aşağıdakılar aid edilir:

- təsərrüfat müstəqilliyi;
- özünü maliyyələşdirmə;

- maddi marağ;
- maddi məsuliyyət;
- maliyyə ehtiyatlarının yaradılması.

Təsərrüfat müstəqilliyi prinsipi maliyyə sahəsində sərbəstlik olmadan reallaşa bilməz. Onun reallaşması onda təmin olunur ki, təsərrüfat subyektı mülkiyyət formasından asılı olmayaraq öz xərclərini, maliyyələşdirmə mənbələrini, mənfəət əldə etmək üçün pul vəsaitləri qoyuluşlarının istiqamətini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmiş olsun. Bazar münasibətlərinin inkişafı təsərrüfat subyektlərinin sərbəstliyini əhəmiyyətli surətdə genişləndirdi, pul vəsaitlərinin investisiyalaşdırılmasının yeni imkanlarını yaratdı. Kommersiya müəssisə və təşkilatları əlavə mənfəət əldə etmək məqsədilə uzunmüddətli və ya qısamüddətli maliyyə investisiyaları həyata keçirə bilirlər. Bunlar başqa kommersiya təşkilatının və dövlətin qiymətli kağızlarını əldə etmək formasında, başqa təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirak, kommersiya banklarının depozit hesablarında pul saxlamaq formasında ola bilər. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında və onlara məxsus pul vəsaitlərinin istifadəsində tamamilə mütləq mənada maliyyə müstəqilliyinə malik olması mümkün deyildir. Dövlət onların fəaliyyətlərinin ayrı-ayrı tərəflərini tənzimləyir. Belə ki, bütün mülkiyyət formalarında olan müəssisələr qanunvericiliyə uyğun olaraq lazımi vergiləri müvafiq dərəcələrlə ödəyirlər və büdcədən kənar fondların formalaşmasında iştirak edirlər. Eynilə amortizasiya ayırmaları da qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarda hesablanılır.

Özünü maliyyələşdirmə prinsipinin reallaşması sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biridir və təsərrüfat subyektinin rəqabət qabiliyyətli olmasını təmin edir. Özünü maliyyələşdirmə dedikdə məhsul istehsalı və reallaşdırılması xərclərini müəssisənin tamamilə öz üzərinə

götürməsinə, investisiyaların və istehsalın inkişafının öz xüsusi pul vəsaitləri hesabına və ya lazım gəldikdə bank və kommertiya kreditindən istifadə etməklə həyata keçirməsini başa düşürük. Müasir zamanda heç də bütün müəssisələr bu prinsipi reallaşdırmağa qadir deyillər. Xalq təsərrüfatının bəzi müəssisə və təşkilatları istehlakçılar üçün olduqca zəruri məhsullar buraxaraq obyektiv səbəblər üzündən onun lazımi rentabelliğini təmin edə bilmirlər. Onlara şəhər sərnişin nəqliyyatının, hərbi sənayenin, kənd təsərrüfatının, mənzil-komunal təsərrüfatının, eləcə də hasilat sənayesinin bəzi sahələrini aid etmək olar. Belə müəssisələr müəyyən şərtlərlə dövlət büdcəsindən tamamlayıcı vəsait alırlar və öz fəaliyyətlərini qura bilirlər(4,56).

Maddi maraq prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədinin mənfəət əldə etmək olmasında bir növ təzahür edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə maddi maraq müəssisə və təşkilatların kollektivlərinə, ayrı-ayrı işçilərə və bütünlükdə dövlətə eyni dərəcədə xasdır. Maddi maraq insanın daxili xüsusiyyətidir. İnsanların tələbatı sonsuzdur. Hər bir fərd öz ehtiyaclarını maksimal səviyyədə ödəməyə çalışır. Bunun üçün də müxtəlif gəlirli sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. İnsanların fiziki və intellektual qabiliyyətləri eyni olmadığına görə onların əldə etdikləri gəlirlər də müxtəlif olur deməli maddi nemətlərlə təmin olunma səviyyələri də təbii olaraq fərqlidir. Lakin hər bir adamın yaşamaq hüququ olduğundan dövlət öz funksiyalarını işə salır və cəmiyyətdə olan diferensasiyanı aradan qaldırmağa çalışır. Bu prinsipin reallaşması dövlətin layiqli əmək haqqı, optimal vergi siyasətilə və xalis mənfəətin istehlaka və yığıma bölüşdürülməsində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış proporsiyalara riayət etməklə mümkündür. Bir sözlə dövlət fərqli maraqları ictimai maraqlara tabe etməklə sosial ədaləti təmin etməyə borcludur.

Maddi məsuliyyət prinsipi özünü istənilən müəssisə və təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üçün bütün işçilərin müəyyən məsuliyyət sisteminin olmasında göstərir. Müxtəlif təsərrüfat subyektləri onların rəhbərləri və ayrı-ayrı işçilər üçün bu prinsipin həyata keçirilməsinin maliyyə metodları müxtəlifdir. Bütünlükdə təsərrüfat subyektləri üçün bu prinsip cərimə və sanksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cərimələr müqavilə öhdəliklərinin pozulması zamanı, qısamüddətli və ya uzunmüddətli ssudaların vaxtında qaytarılmaması, veksellərin vaxtında ödənilməməsi zamanı, eləcə də vergi qanunvericiliyinin pozulması zamanı tətbiq oluna bilər. Həmçinin təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin qeyri səmərəliliyi şəraitində ona müflisləşmə qaydası tətbiq oluna bilər. Kommersiya müəssisə və təşkilatlarının rəhbərləri üçün maddi məsuliyyət prinsipinin reallaşması təsərrüfat subyektlərinin vergi qanunvericiliyini pozduqları hallarda cərimə sisteminin tətbiqində ifadə olunur. Müəssisə və təşkilatların ayrı-ayrı işçilərinə cərimələr sisteminin tətbiqi isə onların əmək haqqından, mükafatlardan məhrum olmasına, habelə işdən azad olunmasına da gətirib çıxara bilər. Bunlar əmək intizamının pozulmasına və zay məhsul istehsalına qarşı görülən müvafiq tədbirlərdir (5,89).

Maliyyə ehtiyatlarının yaradılması prinsipinə görə müəssisə müxtəlif fondlar yaradaraq gələcəkdə meydana çıxacaq risklərin qarşısını almağa çalışmalıdır.

Maliyyə ehtiyatlarının və başqa analogi fondların yaradılması zəruriliyi sahibkarlıq fəaliyyətinin riskli xarakterindən irəli gəlir. Bazar münasibətləri şəraitində sahibkarın qarşısında böyük məsuliyyət, böyük risk durur. O, riskin nəticələrini öz öhdəsinə götürərək qarşıya qoyulmuş proqramı reallaşdırır. Məsələn, alıcı uğrunda gedən iqtisadi mübarizədə təsərrüfat subyektləri məhsulu kreditlə satırlar. Burada risk pulun vaxtında qaytarılmamasıdır.

Müəssisələr təşkilati – hüquqi formalarından asılı olmayaraq öz maliyyə ehtiyatlarını xalis mənfəət hesabına, büdcəyə çatacaq vergilər və digər ödənişləri ödədikdən sonra formalaşdırırlar. Bir qayda olaraq ümumi mənfəətdən büdcəyə vergilər və başqa mütləq ödənişlər ödənildikdən sonra 5%-ə qədər ehtiyat fonduna vəsait köçürülür.

Ümumiyyətlə maliyyə ehtiyatlarına yönləndirilən sərbəst pul vəsaitlərinin bankların depozit hesablarında və başqa likvid formalarda saxlanması məqsədəuyğundur.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin təşkilinin bütün prinsipləri inkişaf edir və onların hər birinin konkret iqtisadi şəraitdə reallaşması istehsal güclərinin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun forma və metodlarla həyata keçirilir.

Respublika iqtisadiyyatı hazırkı şəraitdə müxtəlif mülkiyyət formalı və fəaliyyət xarakterli müəssisələrin yaranması ilə, onların təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə fərqlənir. Bütün bunlar da öz növbəsində maliyyə işinin həcmünün əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda bu proses müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə işinin rol və əhəmiyyətinin əsaslı surətdə dəyişilməsinə səbəb olur. Maliyyə işinin düzgün təşkil olunmaması müəssisənin maliyyə sabitliyinin itirilməsinə və hətta müflisləşməsinə səbəb ola bilər. Müəssisə və təşkilatlar maliyyə işinin təşkil olunmasından ötrü xüsusi maliyyə xidməti yaradırlar. Müəssisələrin maliyyə xidməti anlayışı altında onların idarəçilik sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirən müstəqil struktur bölmələri başa düşülür. Adətən belə bölmələr maliyyə şöbələri hesab olunurlar və onların strukturu və sayı bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlara daxildir:

- təşkilati hüquqi formalar;
- təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri;

- məhsul istehsalının həcmi;
- işçilərin ümumi sayı.

Azərbaycan Respublikasının «Müəssisələr haqqında» Qanununda müəssisələrin təşkilati – hüquqi formalarına dövlət müəssisəsi, fərdi (ailə), şərikli (tam ortaqlı), payçı və şərikli, məhdud məsuliyyətli müəssisələr və səhmdar cəmiyyətləri aid edirlər. Bu amil özünü daha çox təsərrüfat subyektlərinin nizamnamə kapitallarının formalaşmasında, müəssisə maliyyəsinin idarə olunmasında və məsuliyyətlər sistemində göstərir.

Maliyyə xidmətinin fəaliyyəti müəssisənin başlıca məqsədlərinə tabedir. Bu məqsədlərə müəssisənin maliyyə sabitliyini təmin etmək, iqtisadi artım və mənfəət əldə etmək üçün əlverişli şərait yaratmaq daxildir.

Müəssisədə maliyyə işinin təşkilinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir(7,124):

- təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təmin olunması;
- maliyyə-kredit sistemi və başqa təsərrüfat subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin təşkili və idarə olunması;
- əsas və dövriyyə kapitalının səmərəli istifadə olunması;
- büdcəyə, banklara, təchizatçı və işçilərə öhdəliklər üzrə ödənişlərin vaxtında aparılması.

Başqa sözlə desək maliyyə işinin mahiyyəti əsas və dövriyyə kapitalının dövrünün normal təmin olunmasından və kommertiya fəaliyyəti ilə yanaşı gedən maliyyə əlaqələrinin qorunub saxlanılmasından ibarətdir.

Təsərrüfatçılığın müasir şəraitində maliyyə işi keyfiyyətə yeni məzmun kəsb edir. Bu qeyd olunduğu kimi qeyri-dövlət mülkiyyət formalarının yaranması ilə, bələdiyyə mülkiyyətinin yaranması ilə, müəssisələrin xarici-iqtisadi fəaliyyətdə sərbəstliyi və s. ilə əlaqədardır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə xidmətinin qarşısında duran əsas məsələ təkcə büdcə, banklar, malsatanlar, işçilər və s. subyektlərlə öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi və ya xüsusi və borc vəsaitlərinin istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək deyil eyni zamanda maliyyə menecmentini (idarəetməsini) təşkil etməkdir.

Maliyyə menecmenti dedikdə müəssisənin xüsusi və cəlb olunmuş kapitalının səmərəli istifadə olunması və maksimal mənfəət əldə etmək məqsədi ilə maliyyə axınlarının idarə olunması başa düşülür. Maliyyə menecmenti maliyyə göstəricilərinin təhlili və gəlirlərin proqnozlaşdırılması əsasında maliyyə strategiyası və taktikası işləyib hazırlayır. Bunlar müəssisənin gələcəkdə və yaxın dövrlərdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlərinin məcmusundan ibarətdir. İstənilən idarəetmə sistemi kimi maliyyə menecmenti də iki alt sistemdən ibarətdir: idarəetmə subyektı və idarəetmə obyektı.

İdarəetmə subyektı qismində müəssisələrin maliyyə xidmətləri orqanları çıxış edir. Maliyyə menecmentində idarəetmə obyektini isə müəssisənin pul daxilolmaları və ödənişlərini özündə əks etdirən pul dövriyyəsi təşkil edir.

1.3. Biznesdə maliyyə menecmentinin təskili istiqamətləri və idarə olunma mexanizmləri

Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı müxtəlif mülkiyyət formalı və fəaliyyət xarakterli, böyüyən və təsərrüfat əlaqələri mürəkkəbləşən çox sayda müəssisənin yaranması ilə xarakterizə olunur ki, bu da maliyyə işlərinin həcmının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır. Bu eyni zamanda kommersiya təşkilatının fəaliyyətində maliyyə işlərinin əhəmiyyətini və rolunu mahiyyət etibarıyla dəyişir ki, bunun düzgün

qiymətləndirilməməsi müəssisənin maliyyə dayanıqlılığının itirilməsinə və müflisləşmənin başlamasına gətirib çıxara bilər.

Təsərrüfatçılıq subyekti maliyyə işlərinin təşkili üçün xüsusi maliyyə xidməti yaradır. Maliyyə xidmətinin fəaliyyəti əsas məqsədə – maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına, iqtisadi inkişaf və mənfəət əldə olunması üçün dayanıqlı mühit yaradılmasına tabedir.

Maliyyə işlərinin əsas tərkibinə aşağıdakılar daxildir;

- Təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təmin olunması,
- Maliyyə-kredit sistemi və digər təsərrüfatçılıq subyektləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin təşkili,
- Əsas və dövriyyə kapitalının qorunması və rəşional istifadə olunması,
- Müəssisənin büdcə, banklar, tedarükçülər və işçilər qarşısında öhdəlikləri üzrə ödənişlərinin vaxtında yerinə yetirilməsinin təmin olunması.

Başqa sözlə maliyyə işinin mahiyyəti əsas və dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin təmin olunmasından və kommərşiya fəaliyyətini müşayət edən maliyyə münasibətlərinin dəstəklənməsindən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisənin maliyyə xidməti:

1. Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazım olan maliyyə sənədlərini həcm və mahiyyət baxımından keyfiyyətli və vaxtında hazırlamalı,
2. Müəssisənin əsas məqsədinə çatması üçün bütün şöbələrini fəaliyyətini istiqamətləndirməli və koordinasiya etməli,
3. Müəssisənin maliyyə planlarının keyfiyyətli şəkildə hazırlanmasına məsuliyyət daşımamalı,
4. Təsərrüfatçılığın bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin normal işləyişini təmin etməlidir.

Kommersiya təşkilatının maliyyə işlərinin mühüm istiqamətləri aşağıdakılardır(11,23):

- Maliyyə planlaması,
- Operativ iş,
- Analitik-nəzarət işi.

Müəssisələrin maliyyəsinin səmərəli idarə olunması ancaq, maliyyə axınlarının, maliyyə münasibətlərinin planlaşdırılması şəraitində mümkündür. Hazırki dövrdə maliyyə planlaşdırılmasını zəruri edən amillərlə yanaşı, onun istifadəsini məhdudlaşdıran amillər də vardır. Onlardan başlıcaları:

- Yerli ölkə bazarlarının davamlı qlobal dəyişikliklərlə əlaqədar yüksək səviyyədə qeyri-müəyyənliyi;
- Ölkə biznesinin qeyri-səmərəli normativ hüquqi bazası;
- Ətraflı maliyyə tədqiqatları aparmaq üçün geniş imkana malik olan müəssisələrin az olması.

Maliyyə planı subyektin biznes planının maliyyə təminatı vəzifəsini daşıyır və müəssisənin fəaliyyətinə böyük təsir göstərir. Bu proses müxtəlif vəziyyətlərlə şərtlənir. Birincisi, maliyyə planlarında nəzərdə tutulan xərclərlə real imkanlar tutuşdurulur və düzəlişlər nəticəsində tarazlıq yaradılır. İkincisi, maliyyə planının bütün bəndləri müəssisənin iqtisadi göstəriciləri ilə əlaqədardır və biznes planının aşağıdakı bölmələri ilə sıx bağlıdır: məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi, elmi-texniki inkişaf, istehsalın və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, kapital qoyuluşları, mənfəət və rentabellik, iqtisadi həvəsləndirmə və s.

Maliyyə planlaması təsərrüfatçılıq subyektinin maliyyə işlərinin təşkilində mühüm yer tutur. Maliyyə planlaması zamanı hər bir müəssisə öz maliyyə vəziyyətini hərtərəfli qiymətləndirir, maliyyə resurslarının artırılması imkanlarını və onların daha səmərəli istifadə istiqamətlərini

müəyyənləşdirir. Maliyyə planlaması mühasibatlıqdan, statistika və idarəetmə hesabatlarından alınan müəssisənin maliyyəsi haqqında informasiyaların analizi əsasında həyata keçirilir.

Maliyyə planlaması sahəsində maliyyə xidməti aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edir(6,78):

- bütün zəruri hesablamalarla birlikdə maliyyə və kredit planlarının layihəsinin hazırlanması,
- xüsusi dövriyyə kapitalına olan tələbatın müəyyən edilməsi,
- təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin aşkar edilməsi,
- lazımi hesablamalarla birlikdə kapital qoyuluşu planının hazırlanması,
- biznes- planın hazırlanmasında iştirak,
- bank təşkilatlarında kassa planının tərtibi ,
- pul ifadəsində məhsul satışı planının tərtib edilməsi və il ərzindəki rüblərə görə balans mənfəətinin plan məbləğini və rentabelilik göstəricilərinin müəyyən edilməsi.

Müəssisələrdə maliyyə işinin ikinci başlıca istiqaməti operativ işdir. Maliyyə xidməti operativ işlər sahəsində bir çox məsələləri həll edir. Onlardan əsaslarını aşağıdakılar təşkil edir(14,27):

- Müəyyən olunmuş müddətə büdcəyə ödənişlərin aparılması, qısamüddətli və uzunmüddətli bank ssudalarına görə faizlərin ödənilməsi, işçilərə əmək haqqının verilməsi və başqa kassa əməliyyatları, yüklənmiş əmtəə-material dəyərlərinə, işə və xidmətə görə təchizatçının hesabına köçürülən ödəmələr;

- Plan xərclərinin maliyyələşdirilməsinin təmin olunması;
- Kreditlərin müqavilələr üzrə rəsmiləşdirilməsi;
- Gündəlik operativ uçotun aparılması;

- Vəsaitlərin daxil olması haqqında məlumatların hazırlanması, maliyyə planı göstəricilərinin və maliyyə nəticələri göstəricilərinin yerinə yetirilməsi barədə məlumatların hazırlanması.

Operativ iş sahəsində maliyyə xidməti çox saylı məsələləri həll edirki, bunlarda əsasən aşağıdakılardır:

- müəyyən edilmiş müddətdə büdcəyə ödənişlərin, qısa müddətli və uzun müddətli bank kreditlərinə görə faizlərin ödənilməsinin, işçilərə əmək haqqlarının verilməsinin, tədarükçülərlə yüklənmiş mal–materyal qiymətlilərinə, xidmət və işə görə ödənişlərin müəyyənləşdirilməsi,
- plan xərclərinin maliyələşdirilməsinin təmin edilməsi,
- müqavilələrə uyğun olaraq kreditlərin qeydiyyatı,
- məhsul satışı, satışdan mənfəət və maliyyə planının digər göstəricilərinə aid gündəlik operativ uçotun aparılması,
- vəsait daxil olmaları, maliyyə vəziyyəti və maliyyə planı göstəricilərinin yerinə yetirilməsi haqqında məlumatların tərtib olunması,

Analitik-nəzarət işinə müəssədə daha çox əhəmiyyət verilməlidir. Belə ki əksər hallarda onun səmərəliliyi maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini müəyyən edir. Maliyyə xidməti maliyyə göstəricilərinin, kassa və kredit planının, mənfəət və rentabelilik üzrə planın yerinə yetirilməsinə, xüsusi və borc kapitalının təyinatına görə istifadə olunmasına daimi nəzarəti həyata keçirir. Analitik-nəzarət işinin həyata keçirilməsinə mühasibat uçotu böyük köməklik göstərir. Burada eyni zamanda smetanın tərtib olunmasının, kapital qoyuluşunun geri ödənilməsinin hesablanması, düzgünlüyü yoxlanılır, bütün hesabatlar analiz edilir, maliyyə və plan qaydalarına əməl edilməsi yoxlanılır.

Maliyyə xidməti təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin vahid idarə etmə mexanizminin bir hissəsidir və buna görə o müəssisənin digər xidmətləri ilə aydın şəkildə əlaqəlidir.

Beləliklə, mühasibat maliyyə xidmətinə satış və istehsal planını, debitor və kreditorların siyahısını, işçilərə əmək haqqı ödənişi sənədlərini və s. təqdim edir. Maliyyə xidməti də öz növbəsində mühasibatlıq maliyyə planları və onların yerinə yetirilməsi haqqında analitik hesabat ilə tanış edir.

Maliyyə xidməti gəlirlərin planlaşdırılması və operativ maliyyə planlarının hazırlanması üçün marketinq şöbəsindən məhsul satışı planını alır. Marketinq kompaniyasının uğurla həyata keçirilməsi üçün maliyyə xidməti kontraktlarda qiymət endirimi sistemini müəyənləşdirərək iri sazişlərin bağlanması üçün şərait yaradır.

Müxtəlif mülkiyyət formalarına və müəssisələrin tam təsərrüfatçılıq sərbəstliyi hüququna əsaslanan bazar münasibətlərinin inkişafı və xarici bazara çıxışla əlaqədar olaraq maliyyə xidməti qarşısına – bazar iqtisadiyyatına uyğun metodlarla maliyyə resurslarının səmərəli idarə edilməsinin təşkili kimi keyfiyyətə yeni məsələ çıxır. Bu məsələ yalnız maliyyə menecmenti çərçivəsində uğurla həll oluna bilər.

Maliyyə menecmenti-qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyəti prosesində meydana çıxan pul vəsaitləri axınlarının səmərəli idarə edilməsi sistemindən ibarətdir. Başqa sözlə o xüsusi kapital sahiblərinin maksimum gəlir əldə etməsi məqsədilə müəssisənin maliyyə vəsaitlərinin optimallaşdırılması ilə əlaqədardır.

Maliyyə menecmentinin idarəetmə obyektini təsərrüfatçılıq subyektinin pul daxilolmaları və ödənişlərinin daimi axınını ifadə edən, pul dövriyyəsi formasındakı maliyyə resurslarıdır. Pul fondlarının hər bir xərclənmə istiqamətinə müəyyən mənbə uyğun gəlməlidir:

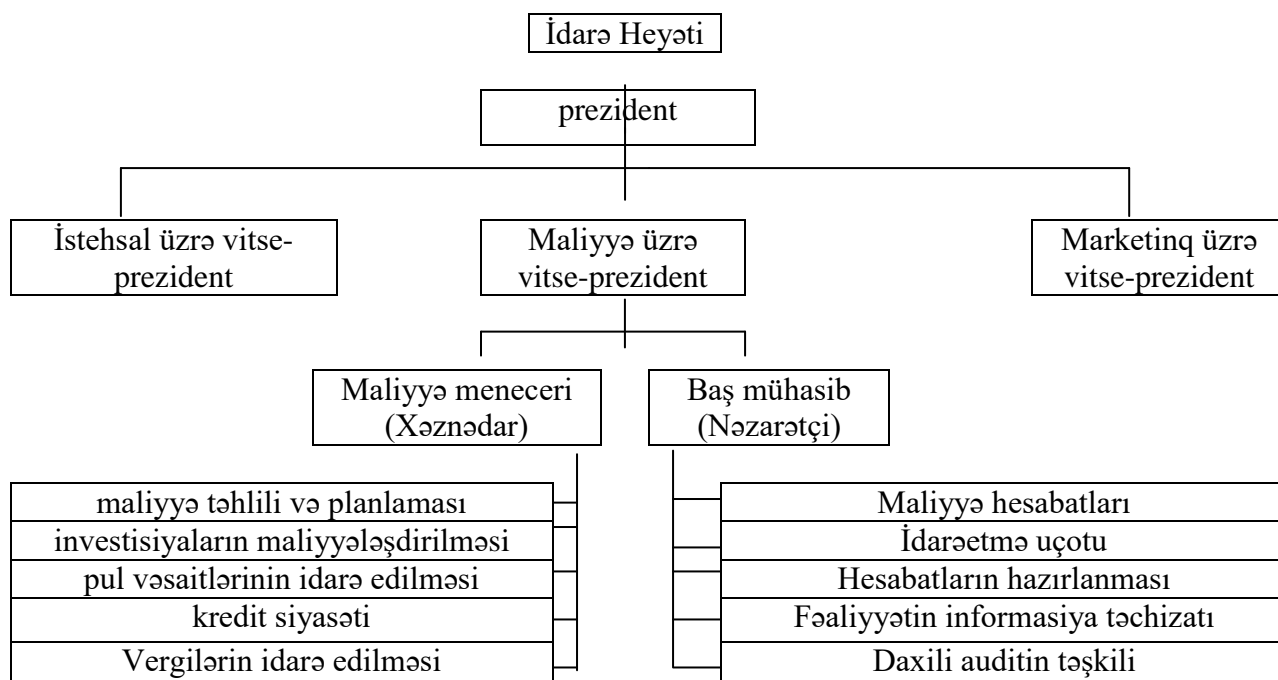
müəssisələrdə mənbələrə istehsala investisiyalaşdırılan və aktiv formasını alan xüsusi kapitalı və passivi aid etmək olar.

İdarəetmə subyektivi- mənfəət əldə edilməsi və onun səmərəli istifadəsi yolu ilə müəssisənin ödəmə qabiliyyəti və likvidliyinin artırılması məqsədiylə maliyyə menecmentinin strategiya və taktikalarını hazırlayan və həyata keçirən maliyyə xidmətidir(19,23).

Maliyyə xidmətinin konkret strukturasi əsasən müəssisənin təşkilati-hüquqi formasından, onun böyüklüyündən, fəaliyyət növündən və şirkət rəhbərliyi tərəfindən qoyulan məsələlərdən asılıdır.

Böyük müəssisələrdə maliyyənin idarə edilməsi üçün maliyyə müdürlüyü formasında xüsusi xidmət yaradılır. Maliyyə və mühasibatlıq şöbələrindən ibarət olan maliyyə müdürlüyü təsərrüfatçılıq subyektinin ali idarəetmə orqanı tərəfindən yaradılır. Müəssisənin maliyyə müdürlüyündə maliyyə xidmətinin təşkili və strukturasının ümumi momentləri, konkret vəzifə və funksiyaları, təsərrüfatçılıq subyektinin digər şöbə xidmətləri ilə qarşılıqlı əlaqələri, hüquq və məsuliyyəti aydın şəkildə əks olunur. (Şəkil 1.3)

Sxem:1.3. Maliyyə müdürlüyünün müəssisənin təşkilati strukturundakı yeri

Mənbə; Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşma və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı, «Elm», 2003. (8,47).

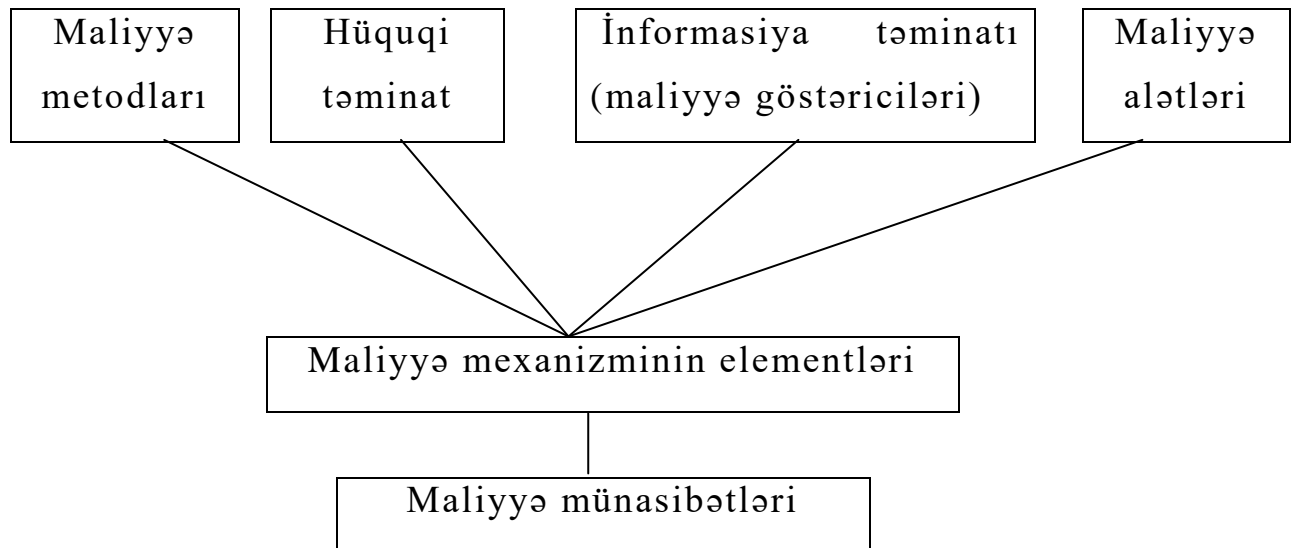
Nəzarətçinin (Baş mühasibin) funksiyası əsasən daxili xarakter daşıyır. Nəzarətçinin əsas öhdəliyi maliyyə və idarə etmə uçotunun təşkili, hesabatların hazırlanması, xərclər smetasının hazırlanması əmək haqqı və vergilərin hesablanması və təsərrüfat daxili nəzarətdən (audit) ibarətdir. Nəzarətçi mahiyyət etibararı ilə şirkətin baş mühasibidir . O bir qayda olaraq baş verə biləcəklərlə deyil baş verənlərlə məşğul olur.

Müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində maliyyə menecerləri (Xəznədar) mühüm rol oynayırlar. Onlar maliyyə və mühasibat uçotu, kredit və pul dövriyyəsi, qiymət qoyma, vergi qanunvericiliyi, bank və birjaların fəaliyyət texnikası sahələrində biliklərə malik olan yüksək kvalifikasiyalı mütəxəssislərdir. Maliyyə menecerləri qarşısında dövriyyə kapitalının idarə edilməsi, onun optimal böyüklüyü və strukturası, dərin analizlər əsasında debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi, həyata keçirilməsi ilə əlaqədar risklər də nəzərə almaqla investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və mümkün maliyyə mənbələrinin aşkar edilməsi; maliyyə planlaması, təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin analizi və maliyyə nəzarəti ilə əlaqədar çoxsaylı vəzifələr durur. Öz işlərində onlar vergi, valyuta, maliyyə-kredit sferası və beynəlxalq maliyyə bazarları ilə əlaqədar mövcud qanunvericiliyə əsaslanırlar. Xəznədarin fəaliyyəti şirkətin maliyyə dayanıqlılığının təmin olunması ilə əlaqədar qlobal məsələlərin həllinə yönəlmişdir.

Müəssisənin maliyyə mexanizmi—maliyyə metodlarının, maliyyə alətlərinin və maliyyə göstəricilərinin köməyi ilə müəssisənin maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsi sistemidir. Beləliklə maliyyə mexanizminin əsas elementləri; maliyyənin idarə edilməsinin obyekt kimi maliyyə münasibətləri, maliyyə metodları, maliyyə alətləri,

maliyyənin idarə edilməsinin hüquqi təminatı və informasiya təminatıdır (maliyyə göstəriciləri).

Sxem 1.4 Müəssisələrin maliyyə mexanizminin stukturu

Mənbə; Бланк И.А. Финансовая стратегия предприятия. Киев: Эльга: Ника-Центр, 2006). (12,19)

Müəssisənin maliyyə münasibətləri: Müəssisə səviyyəsində maliyyə münasibətləri aşağıdakıları əhatə edir.

- Xammaddələrin, materialların və tamamlayıcı malların tədarük edilməsi, məhsul satışı və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar başqa müəssisələrlə və təşkilatlarla münasibətlər,
- Bank hesab xidmətlərində, kreditlərin alınmasında və ödənilməsində, valyuta alqı-satqısında və s. əməliyyatlarda bank sistemi ilə münasibətlər,
- kommersiya və maliyyə risqinin sığortalanmasında sığorta kampaniyaları ilə münasibətlər,
- Müəssisə vəsaitləri ilə əməliyyatlar zamanı mal, xammal və fond birjalari ilə münasibətlər,
- İnvestisiya qoyuluşu ilə əlaqədar investisiya institutları ilə münasibətlər,

- Fliallar və asılı müəssisələrlə münasibətlər,
- Əmək haqqı və s. ödənişlər zamanı müəssisə personalı ilə münasibətlər,
- Müəssisə səhmdarları ilə münasibətlər,
- Vergi xidməti ilə münasibətlər,
- Auditor firmaları və başqa təsərrüfatçılıq subyektləri ilə münasibətlər.

Sadalanın münasibət növlərinin ortaq tərəfi onların pul formasında ifadə edilməsi və pul vəsaitlərinin giriş və çıxışlarının məcmusunu ifadə etəmsidir.

İnformasiya təchizatı: müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzrə səmərəli idarəetmə qərarlarının alınması üçün zəruri olan məqsədyönlü informasiyaların fasiləsiz bir şəkildə toplanmasından ibarətdir. Bu informasiyalar:

- Ölkənin ümumi inkişafını xarakterizə edən göstəricilər,
- Müəssisənin aid olduğu sektoru xarakterizə edən göstəricilər,
- Maliyyə bazarları konyukturasını xarakterizə edən göstəricilər,
- Müəssisənin daxili informasiya mənbələrindən -- idarəetmə və maliyyə uçotundan əldə edilən göstəricilərdən ibarətdir.

Bu göstəricilər sistemi əsasında analiz, proqnozlaşdırma, planlama və müəssisənin maliyyə fəaliyyətlərinin bütün istiqamətlərində operativ idarəetmə qərarlarının alınması həyata keçirilir. Maliyyə mexanizminin idarəedici altsistemi üçün informasiya təchizatı böyük əhəmiyyətə malikdir. Maliyyə ehtiyatlarının xərclənməsi, mənfəət səviyyəsi, müəssisənin bazar dəyəri, investisiya layihələrinin seçilməsi və maliyyələşdirilməsi və s. sahələrdə alınan qərarların düzgünlüyü istifadə edilən göstəricilərin keyfiyyətindən asılıdır. Buna görə də maliyyənin idarə edilməsi bu göstəricilərin əldə edildiyi mühasibat, marketinq,

istehsal, elmi tədqıq-inkıřaf, personal kimi müəssisə funksiyaları və iqtisadiyyatla yaxından əlaqədardır.

İdarəedici sistem maliyyə göstəriciləri sistemindən istifadə edərək müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Müəssisənin daxili maliyyə göstəriciləri ařağıdakılara ayrılır:

- Müəssisənin mlak vəziyyətinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri,
- Müəssisənin likvidlik və borc ödəmə qabiliyyəti göstəriciləri,
- Müəssisənin kapital tərkibi göstəriciləri,
- Dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyəti göstəriciləri,
- Rentabelilik göstəriciləri.

Ayrı-ayrı maliyyə göstəriciləri üçün dövlət tərəfindən tsdiqlnmıř və ya müəssisə tərəfindən hazırlanmıř norma və normativlər müəyyən edilir. Dövlət tərəfindən tsdiqlnnlr – amortizasiya ayırma normaları, ayrı-ayrı vergi dərəcələri və s.; müəssisə tərəfindən hazırlananlara isə—dövriyyə vəsaitlərinin, müxtəlif növ səhmlər üçün dividend ödəmələrinin və s. norma və normativləri aiddir.

Maliyyə metodları: Bunlar; maliyyə uçotu, analizi, planlaması, proqnozlařdırılması, maliyyə nəzarəti, maliyyə tənzimləməsi, hesablařmalar sistemi, kreditlřdirm, vergi, maddi stimullařdırma v məsuliyyət, sığortalama, girov əməliyyatı, transfert əməliyyatı, trasta əməliyyatı, lizinq, faktoring və s. maliyyənin idarə edilməsi metodlarıdır. Yuxarıda sayılan metodların tərkib elementləri maliyyənin idarə edilməsinin xüsusi üsulları: kredit və borc, faiz dərəcəsi, dividend, valyuta məzənnələrinin kotirovkası və s. dir.

Maliyyə alətləri: pul dəyəri olan (vya pul vəsaitlərinin hərəkətini tstiqlyn) sndlrdır və onların köməyi ilə maliyyə bazarlarında əməliyyatlar həyata keçirilir. Maliyyə alətləri əsas və törəmə olmaqla ikiye ayrılır. sas maliyyə alətləri: pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar, cari əməliyyatlar üzrə kreditor və debitor htliklri və s. dir. sas maliyyə

alətlərindən törədilmiş və bank sferasında, sənaye və ticarət müəssisələrinin maliyyə şöbəsində tətbiq edilən törəmə maliyyə alətləri: fyuçers kontraktı, maliyyə opsiyonları, forvard kontraktı, faiz svabı, valyuta svabıdır.

Hüquqi təminat: Maliyyənin idarə edilməsinin hüquqi təminatını sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən mövcud qanunvericilik təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması şəraitində sahibkarlıq müəssisələrinin maliyyə fəaliyyəti onun dövlət tərəfindən aşağıdakı istiqamətlərdə tənzimlənməsini zəruri edir(15,65):

- Sahibkarlıq təşkilatının yaradılmasında maliyyə baxımından tənzimləmə,
- Vergi tənzimləməsi,
- Əsas vəsaitlərin və qeyri maddi aktivlərin amortizasiyası qaydasının tənzimlənməsi,
- Müəssisə və təşkilatlar arasında pul dövriyyəsi və hesablaşma formasının tənzimlənməsi,
- Müəssisələrin həyata keçirdikləri valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi,
- Müəssisələrin investisiya fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi,
- Kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi,
- Müəssisələrin müflisləşmə və iflas prosedurasının tənzimlənməsi və s.

Müəssisələrin maliyyə fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyin əsasını; qanunlar, prezident fərmanları, instruksiya və metodiki göstərişlər və s. təşkil edir.

II FƏSİL. Biznes maliyyəsində əsas vəsaitlərin və dövriyyədən kənar aktivlərə pul qoyuluşları uçotunun təşkili

2.1 Əsas vəsaitlərin təsnifatı, qiymətləndirilməsi və uçotunun qarşısında duran əsas vəzifələr

Bazar iqtisadiyyatı dövründə və məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinə təqdim edilən tələblər müxtəlif sahələrə aid təşkilatların texniki təchizatının yeniləşdirilməsini, əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməsini və yenidən qurulmasını, mövcud istehsal güjlərindən istifadənin yaxşılaşdırılmasını, köhnəlmiş texnikanın əvəzlənməsinin sürətləndirilməsini və yeni tətbiq edilən istehsal güjlərinin mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Bu, əsas vəsaitlərin formalaşması, hərəkəti, istifadəsi və qorunub saxlanması barədə uçot informasiyasının keyfiyyətinə yeni tələblər irəli sürür. Əsas fondlar istehsal prosesində uzun müddət və bütövlükdə iştirak edən, öz natural formasını saxlayan və dəyərini istehsal edilən məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirən əmək vasitələrinin maddi-texniki deyilş dəyərlə ifadə olunmuş formasıdır.

Cədvəl 2.1

Müəssisənin əsas və dövriyyə istehsal fondlarının təkrar istehsal xarakteristikası

Əsas istehsal fondları	İstehsal dövriyyə fondları
Uzun xidmət müddəti	Bir istehsal tsklində tam xərclənilir
Öz istehlak dəyərini uzun müddət saxlayır və natural-əşya formasını dəyişmir.	Əmək prosesində natural əşya formasını dəyişir, istehsal prosesində istehlak dəyərini itirir.
Bir dövriyyəsi uzun müddətə baş verir. (bir neçə illər)	Dövriyyə, istehsal tsklindən asılıdır (ildə bir neçə dövriyyə ola bilər)
Öz dəyərini məhsulun üzərinə tədricən, hissə-hissə keçirir.	Hazır məhsula öz dəyərini tam və tezliklə keçirir.

Mənbə; A.Q.Mirzəyeva. «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə hüququ» (dərs vəsaiti). Bakı - 2003. (7,46)

Əsas istehsal fondları istehsal prosesində uzun müddət iştirak edir və öz dəyərini yeni məhsulun üzərinə tədricən, aşındıqca hissə – hissə keçirirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə əsas fondların yaradılması uzunmüddətli ininvestisiyalar, əsas vəsaitlərin əvəzsiz alınması və s. yollarla həyata keçirilir. Əsas fondların sadə təkrar istehsalı onların aşınma məbləğinə uyğun həcmdə yaradılması deməkdir. Lakin əsas fondların geniş təkrar istehsalı isə onların aşınma dəyərindən artıq miqdarda yeniləşməsini nəzərdə tutur.

Əsas fondlar müəssisənin istehsal gücünü təşkil edir və onun balansına əsas vəsaitlər kimi daxil olur. Əsas fondlara bina, qurğu, avadanlıqlar və s. daxildir.

İlk dəfə müəssisə təşkil olunan zaman o əsas vəsait fondu ilə təmin olunur. Əsas vəsait fondunun həcmi əsas fondların ilk (və ya balans) dəyərinə bərabər olur. Lakin sonralar əsas vəsait fondunun həcmi əsas fondların balans dəyərindən köhnəlmə dəyəri qədər az olur.

Əsas vəsait – pul vəsaitinin məcmusundan ibarətdir. Bu pul vəsaiti müəssisənin istehsal və qeyri – istehsal əsas fondlarına yönəldilir. Müəssisədə əsas vəsait fondu iki istiqamətdə azalır:

- əsas fondların köhnəlmə məbləği qədər;
- köhnəlmiş və yararsız vəziyyətdə olan əsas fondların sıradan çıxması hesabına.

Əsas fondlar istehsal quruluşuna malikdir. İstehsal quruluşuna görə əsas istehsal fondları aktiv və passiv hissələrə ayrılır. Aktiv əsas fondlar maşın, qurğu və avadanlıqlardan ibarətdir və onlar bilavasitə məhsul (iş,xidmət) istehsalında iştirak edirlər. Müəssisə əsas istehsal fondlarının tərkibində aktiv fondların xüsusi çəkisinin artmasında maraqlıdır. Ancaq aktiv əsas fondlar müəssisənin istehsal imkanlarını xarakterizə edir(11,45).

Passiv əsas fondlara isə bina, inventar və s. daxildir ki, onlar bilavasitə istehsal prosesində iştirak etmirlər, lakin aktiv əsas fondların fəaliyyətinə normal şərait yaradırlar.

Əsas istehsal fondlarının quruluşuna təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- buraxılan məhsulun xarakteri;
- buraxılan məhsulun həcmi;
- müəssisədə avtomatlaşma və mexanikləşmənin səviyyəsi;
- xüsusiləşmənin səviyyəsi və sair.

Məssisənin əsas fondları istehsal əsas fondlarına və qeyri istehsal əsas fondlarına bölünür:

İstehsal əsas fondlarına bilavasitə istehsal prosesində iştirak edən, yaxud onun həyata keçirilməsinə yardım göstərən əmək vasitələri daxil edilir. Qeyri-istehsal əsas fondlarına isə müəssisənin ixtiyarında olan mənzil fondları, mənzil-məişət xidmətini (klublar, uşaq bağçaları, səhiyyə məntəqələri, istirahət düşərgələri və.s) binaları, qurğuları və.s daxildir.

Əsas vəsaitlərə: torpaq sahələri, təbiətdən istifadə obyektləri, binalar, tikililər, işçi və güj maşınları və avadanlıq, ölçmə və tənzimləmə cihazları və qurğuları, hesablama texnikası, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsal və təsərrüfat inventarı və ləvazimatları, iş heyvanları, çoxillik əkmələr və əsas vəsaitlərin digər növləri aiddir.

Binalar (yaşayış binalarından başqa) - işləmək, maddi qiymətlilərin saxlanması, əhaliyə sosial-mədəni xidmət göstərilməsi üçün şərait yaratmaqdan ötrü nəzərdə tutulan memarlıq-inşaat obyektləridir. Buraya: sexlərin, emalatxanaların, anbarların, laboratoriyaların, qaracların, klubların istehsalat korpusları, istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı səyyar evjilər (emalatxanalar, ATS və s.), eləcə də binaların daxilində onların istismarı üçün zəruri olan kommunikasiyalar; konkret fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış binalar aiddir. Bu sonunlarda binanın ujalılması ilə eyni vaxtda tikilmiş iri qabaritli avadanlığın bünövrələri bu qrup üzrə binanın tərkibinə daxildir(5,57).

Tikililər - istehsal prosesində əmək predmetləri dəyişmədən bu və ya digər texniki funksiyaların yerinə yetirilməsi və ya müxtəlif qeyri-istehsal funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan mühəndis - inşaat obyektləri. Buraya neft quyuları, bəndlər, körpülər, enerci və informasiya ötürülməsi üçün başa çatdırılmış funksional qurğular (elektrik ötürmə xətləri, mərkəzi istilik sistemləri, boru

kəmərləri, kabelli rabitə xətləri və s.) daxildir.

Maşın və avadanlıqlar - enerjini, materialları və informasiyanı çevirən qurğular. Onlar əsas təyinatından asılı olaraq energetik (güj) və işçi maşın və avadanlıqlara bölünür.

Energetik (güj) maşın və avadanlıqlara: istilik və elektrik enerjisi istehsalı üçün və ya istənilən enerji növünün mexaniki enerjiyə çevrilməsi üçün nəzərdə tutulan generator - maşınlar, mühərrik - maşınlar (buxar qazanları, buxar maşınları, turbinlər, atom reaktorları, müxtəlif mühərriklər və s.) daxildir.

İşçi maşın və avadanlıqlara: hazır məhsul alınması və istehsal prosesində əmək alətlərinin yerinin dəyişdirilməsi məqsədi ilə əmək alətlərinə mexaniki, termik və kimyəvi təsir göstərilməsi üçün nəzərdə tutulan maşınlar, aparatlar, avadanlıq aiddir. Texnologiya avadanlığının bütün növləri (avtomatik maşınlar və avadanlıqlar), həmçinin nəqliyyat, tikinti, ticarət, anbar, kənd təsərrüfatı, sanitariya - gigiyena, su təchizatı və kanalizasiya avadanlıqları, digər avadanlıq növləri də bu qrupa daxil edilir.

Ölçmə və tənzimləmə cihazları və qurğuları həcm, çəkinin, uzunluğun ölçülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yəni bu halda istehsal proseslərinin ölçülməsi və idarə edilməsi (tənzimlənməsi) vasitələrindən söhbət gedir.

Hesablama texnikası - hesablama və təşkilati texnikanın bütün növləri eləcə də rabitə sistemlərinin avadanlığı, istənilən informasiya növünün ötürülməsi üçün kommunikasiya sistemləri, informasiyanın vizual və akustik inikas vasitələri, informasiyanın saxlanması vasitələri və s.

Nəqliyyat vasitələri insanların və yüklərin daşınması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buraya bütün nəqliyyat növlərinin məjmusu (dəmir yol, su, avtomobil nəqliyyatı) aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi təyinatlı avtomobillər və qoşqular, dəmir yol vaqonları (səyyar emalatxanalar, elektrik stansiyaları, vaqon-laboratoriyalar, səyyar mətbəxlər, düşxanalar və s.) nəqliyyat vasitələri deyildir və onlar ya binalar kimi, ya da müvafiq avadanlıq kimi uçota alınır.

İstehsal və təsərrüfat inventarı - istehsal proseslərinin asanlaşdırılması üçün (iş stolları, piştaxtalar, ticarət şkafları və s.), maye və dənəvər materialların

saxlanması üçün nəzərdə tutulan əmək vasitələri (çənlər, çəlləklər, baklar və s.), həmçinin istehsal prosesində istifadə edilməyən kontor və təsərrüfat təyinatlı predmetlər (idman inventarı, yanğından müdafiə təyinatlı predmetlər (maşın və avadanlıqlara aid edilən nasoslardan və mexaniki pilləkanlardan başqa)) aiddir, yəni təsnifat obyektləri yalnız müstəqil əhəmiyyət kəsb edən və hər hansı başqa obyektin tərkib hissəsi olmayan predmetlər ola bilər.

İş heyvanı - atlar, öküzlər, dəvələr və s.

Çoxillik əkmələr - yaşından və jinsindən asılı olmayaraq süni çoxillik əkmələrin bütün növləri, o cümlədən hər bir əkmənin fərdi çəpərləri.

Torpaqların əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmasına (qurutma, suvarma və digər meliorasiya işləri) və ijarəyə götürülmüş əsaslı vəsait obyektlərinə kapital qoyuluşları da əsas vəsaitlərə aiddir. Bu halda çoxillik əkmələrə və torpaqların yaxşılaşdırılmasına kapital qoyuluşları hər il istismara qəbul edilmiş sahələrə aid məsrəflərin məbləğində işlərin bütün kompleksinin başa çatıb-çatmamasından asılı olmayaraq əsas vəsaitlərin tərkibinə daxil edilir(9,78).

Təşkilatın mülkiyyətində olan **torpaq sahələri və təbiətdən istifadə obyektləri** (su, yerin təki və s.) əsas vəsaitlərə daxildir.

Əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi. Əsas vəsaitlər həm natural, həm də dəyər ölçüsündə uçota alınır və planlaşdırılır. Əsas vəsaitlərin uzun müddət işləməsi. Tədricən köhnəlməsi və bu müddətdə təkrar istehsal şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq əsas vəsaitlər - onların hərəkətinə nəzarət məqsədilə-üç növ dəyərdə (ilkin, bərpa və qalıq dəyəri) qiymətləndirilir.

Əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri dedikdə onların istehsalı (yaxud inşası) , əldə edilməsi(alınması və gətirilməsi) , habelə quraşdırılması ilə əlaqədar olan xərclərin məcmusu nəzərdə tutulur. Müəssisənin əsas vəsaitlərinin uşotu onların ilkin dəyəri ilə aparılır. Qiymətləndirmənin bu növündən amortizasiya ayırmalarının hesablanması, istehsal əsas fondularına əmlak vergisinin təyin edilməsi üçün istifadə olunur. Buna həm də əsas vəsaitlərin balans dəyəri deyilir.

Bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirmə yeni istehsal şəraitində (cari ildə) əsas

fondların təkrar istehsal dəyərini(yəni çüasir dəyərini) ifadə edir. İstehsal əsas vəsaitlərinin bərpa dəyəri ilkin dəyər ilə mənəvi aşınmanın dəyər formasında ifadə olunmuş kəmiyyəti arasındakı fərq kimi müəyyən olunur. Yeni istehsal əsas vəsaitlərinin istifadəyə verilməsi anında onların ilkin dəyəri bərpa dəyəri ilə üst-üstə düşür. Lakin sonralar- mənəvi köhnəlmə və inflyasiya ilə əlaqədar olaraq-ilkin dəyər dəyişir, çünki istehsal şəraitinin özü dəyişir.

Əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri onların ilkin dəyəri ilə onların üzərinə hesablanmış amortizasiya məbləğinin fərqidir. Əsas vəsaitlərin qalıq dəyərində görə qiymətləndirilməsində məqsəd onun istehsal prosesi zamanı hələ məhsul üzərinə keçmədiyi dəyərin həcmi, başqa sözlə həmin məqam üçün faktiki dəyərini müəyyən etməkdir. Qalıq dəyəri əsas vəsaitlərin ilkin, həm də bərpa dəyərində əsasən hesablanır.

İstehsal əsas vəsaitlərinin ilkin dəyəri ilə qalıq dəyəri arasındakı fərq onun köhnəlmə məbləğini – istehsal olunmuş məhsul üzərinə keçirmiş olduğu dəyər kütləsini müəyyən edir. Bu fərqi, daha doğrusu köhnəlmə məbləğinin istehsal əsas vəsaitlərinin tam ilkin dəyərində nisbəti isə əsas vəsaitin köhnəlmə əmsalını(dərəcəsi) müəyyən edir.

Əsas vəsaitlərin bərpa dəyərinin hesablanması onların müəyyən tarixdə olan vəziyyətə görə yenidən qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Müasir şəraitdə yenidən qiymətləndirmənin məqsədi əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməsi üçün əlavə investisiya resursları yaradılması yolu ilə iqtisadiyyatın strukturja yenidən qurulmasını təmin edən, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış baza yaratmaqdan ibarətdir.

Əsas vəsaitlər istehsalda iştirak etdikcə fiziki və mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar. Əsas fond fiziki köhnəlmə zamanı özünün ilk istehlak dəyərini itirir. Fiziki köhnəlmə hissə – hissə və ya tam həcmdə baş verir. Əsas fondun hissə – hissə fiziki köhnəlməsi əsaslı təmir yolu ilə bərpa edilir. Lakin fiziki köhnəlmə tam baş verdikdə, həmin fond ləğv edilir və yenisi ilə əvəz olunur.

Əsas fondun fiziki köhnəlməsi onun faktiki xidmət müddətini normativ müddətinə bölüb 100-ə vurmaqla hesablanır.

Əsas fondun mənəvi köhnəlməsi yeni texnikanın tətbiqi nəticəsində baş verir və köhnə əsas fondlar mənəvi cəhətdən köhnəlmiş hesab olunurlar.

Əsas fondların fiziki və mənəvi köhnəlməsi sadə və geniş təkrar istehsala investisiya yolu ilə bərpa edilir.

Əsas vəsaitlərin uçotu qarşısında duran vəzifələr. Əsas vəsaitlərin mövcudluğu, hərəkəti, qorunub saxlanması və onlarla əlaqədar təsərrüfat əməliyyatlarının maliyyə nəticələri barədə iqtisadi informasiya mühasibat uçotu məlumatlarından əldə edilir. Bu məlumatlar operativ rəhbərlik və idarəetmə üçün, eləcə də investorlar, kreditorlar, vergi və maliyyə orqanları, banklar və digər əlaqədar təşkilatlar və şəxslər tərəfindən istifadə edilmək üçün zəruridir. Bununla əlaqədar, mühasibat uçotu aşağıdakıları təmin etməlidir(9,69):

- ◆ əsas vəsaitlərin mövcudluğunun və hərəkətinin düzgün sənədləşdirilməsi və sintetik və analitik uçot registrlərində vaxtında əks etdirilməsi;
- ◆ əsas vəsaitlərin o jümlədən konservasiyada ehtiyatda olan əsas vəsaitlərin qorunmasına nəzarət;
- ◆ əsas vəsaitlərin faydalı istifadə müddətində amortizasiya hesablanması üçün seçilmiş üsuldan istifadə etməklə amortizasiyanın düzgün uçotunun aparılmasına nəzarət;
- ◆ əsas vəsaitlərin satışının və digər xarij olmalarının, o jümlədən ijarəyə verilməsinin düzgün əks etdirilməsinə nəzarət;
- ◆ smetaya riayət edilməsinə və əsas vəsaitlərin bərpa edilməsi üçün faktiki məsrəflərin uçot registrlərində tam əks etdirilməsinə nəzarət;
- ◆ müvafiq maliyyələşdirmə mənbələri hesabına əsas vəsait obyektlərinin texniki yeniləşdirilməsi və yenidən qurulması üçün məsrəflərin formalaşmasının və hesabdən silinməsinin düzgünlüyünə nəzarət;
- ◆ hər il torpaqların əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılmasına, çoxillik əkmələrə, ijarə edilmiş əsas vəsaitlərə qoyuluşlarla əlaqədar əməliyyatların uçot registrlərində vaxtında və tam əks etdirilməsinə nəzarət;
- ◆ əsas vəsaitlərin balans və balansarxası obyektlərinin inventarlaşdırılması

- nəticələrinin uçotda obyektiv əks etdirilməsinə nəzarət;
- ◆ əsas vəsaitlərin bərpa dəyərinin hesablanması ilə onların vaxtaşırı yenidən qiymətləndirilməsinin düzgün həyata keçirilməsinə nəzarət;
  - ◆ əsas vəsaitlərlə bağlı əməliyyatlar üzrə vergilərin vaxtında və düzgün ödənilməsinə və onların uçotda əks etdirilməsinə nəzarət;
  - ◆ rüblük və illik mühasibat hesabatı formalarının doldurulması üçün obyektiv informasiyanın təmin edilməsi.

2.2 Əsas vəsaitlərin mövcudluğunun və hərəkətinin analitik uçotu

Müəssisənin gəlirinə eyni zamanda əmlakın satışından, pul vəsaitinin depozit hesablarda yerləşdirilməsindən, əmlakın icarəyə verilməsindən gəlirlər də daxildir.

Müəssisənin gəlirləri onun fəaliyyətinin istiqamətlərindən asılı olaraq təsnifləşdirilir. Təsnifləşdirməyə görə gəlirlər ayrılır:

- əsas fəaliyyətdən (adi) gəlirlər;
- investisiya fəaliyyətindən gəlirlər;
- maliyyə fəaliyyətindən gəlirlər;

Əsas fəaliyyətdən gəlir – məhsul (iş, xidmət) satışından gəlirdən ibarətdir.

İnvestisiya fəaliyyətindən gəlirə isə dövriyyədən kənar aktivlərin, qiymətli kağızların və s. satışından gəlirlər daxildir.

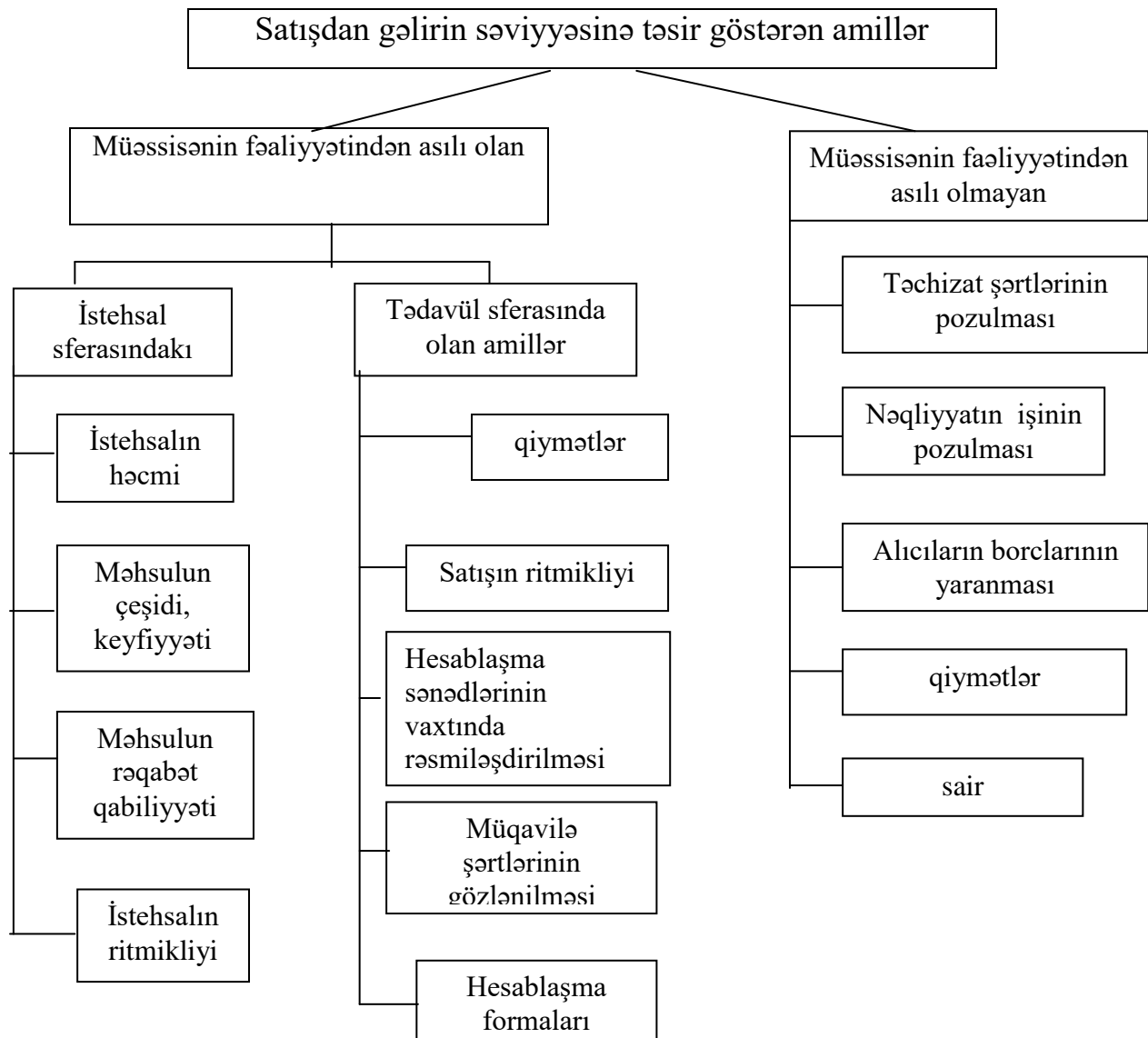
Müəssisədə məhsul satışından əldə edilən gəlirin səviyyəsinə bir sıra amillər təsir göstərir. Məsələn, satışın həcmi, məhsulun keyfiyyəti, qiyməti, çeşidi, keçici əmtəə qalıqlarının səviyyəsi və s.

Məhsul satışından əldə edilən gəlirin səviyyəsinə təsir göstərən amilləri iki qrupa ayırmaq olar:

I qrup: Müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan amillər;

II qrup: Müəssisənin fəaliyyətindən asılı olmayan amillər;

Sxem 2.1 Məhsul (iş,xidmət) satışından gəlirin səviyyəsinə təsir göstərən amillər sistemi

Mənbə; A.Q.Mirzəyeva. «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə hüququ» (dərs vəsaiti). Bakı - 2003. (7,89)

Müəssisənin bütün istiqamətlərdə əldə etdiyi ümumi gəlirin tərkibində məhsul (iş,xidmət) satışından gəlir böyük xüsusi çəkini təşkil edir. Məhsul satışından gəlir satılmış və dəyəri alıcılar tərəfindən ödənilən mallar üçün müəssisənin hesabına daxil olan pul vəsaitinin məbləğini göstərir.

Müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan amillərə istehsal və tədavül sferalarında olan amillər daxildir. Belə ki, istehsal sferasında olan amillərə istehsalın həcmi və quruluşu, məhsulun keyfiyyəti, istehsalın ahəngdarlığı və s., tədavül sferasında isə qiymətlərin səviyyəsi, məhsulun yola salınması, hesablaşma formaları və s. aiddir.

Müəssisənin fəaliyyətindən asılı olmayan amillərə daxildir: müqavilə intizamının pozulması, təjhizatın vəziyyəti, nəqliyyat təşkilatının işi və s.

2.3 Əsas vəsaitlərin inventarlaşdırılması və yenidən qiymətləndirilməsi

Satılan məhsulun miqdarı istehsalın və keçici əmtəə qalıqlarının həcmindən asılıdır. Keçici əmtəə qalıqlarına plan ilinin əvvəlinə və axırına olan hazır məhsul qalıqları daxildir. Müəssisələrdə satışdan əldə edilən pul gəlirinin plan həcmi birbaşa və hesablama metodları ilə müəyyən edilir.

Birbaşa hesablama metodu ilə satışdan gəlir aşağıdakı kimi hesablanır.

$$G=S * Q$$

G – satışdan əldə edilən gəlir;

S – satılan məhsulun həcmi (ədəd);

Q- məhsul vahidinin qiyməti (vergilərsiz);

Satışdan əldə edilən gəlirin planlaşdırılmasının hesablama metodu:

$$G = Q_1 + \Theta - Q_2$$

Q_1 – plan ilinin əvvəlinə satılmayan hazır məhsul qalıqları, (əvvəlki ilin qiyməti ilə)

Θ – plan ilində əmtəəlik məhsul (plan ilinin qiyməti)

Q_2 – plan ilinin sonuna satılmayan hazır məhsul qalıqları (plan ilinin qiyməti)

Hesablama metodunda keçici əmtəə qalıqlarının satışın həcminə təsirini müəyyən etmək mümkündür.

Müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti prosesində bir sıra pul xərcləri də baş verir. Sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən müəssisələrin xərcləri mənfəətin alınması və alınmaması ilə əlaqədar olan və məcburi xərclərdən ibarətdir.

Mənfəətin alınması ilə əlaqədar xərclər (I qrup) müəssisənin əsas iş fəaliyyəti, yəni məhsul istehsalı (xidmət göstərilməsi, işin yerinə yetirilməsi) və satışı ilə əlaqədar xərclərdən ibarətdir.

Müəssisələrdə mənfəətin alınmaması ilə əlaqədar xərclər (II qrup) humanitar məqsədlərə yönəldilən xərclərdən, işçilərə verilən həvəsləndirici ödənişlərdən, sosial – mədəni sferanın inkişafına ayırmalardan və s. xərclərdən ibarətdir.

Müəssisələrdə xərclərin üçüncü qrupuna məcburi xərclər, yəni vergilər və vergi ödənişləri; DŞMF ayırmalar; məcburi sığorta xərcləri, ehtiyatların təşkili; cərimələr və s. daxildir.

Müəssisənin bütün xərcləri təyinatına görə aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşdırılır:

- istehsal fondlarının təkrar istehsalı ilə əlaqədar xərclər;
- müəssisənin əsas iş fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclər;
- sosial – mədəni tədbirlər ilə əlaqədar xərclər.

İstehsal fondlarının (əsas və dövriyyə kapitalı) təkrar istehsalı ilə əlaqədar xərclər müəssisənin xüsusi vəsaitləri, əsas iş fəaliyyəti ilə (məhsul istehsalı və satışı) əlaqədar xərcləri məhsul satışından əldə edilən gəlir və sosial – mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər isə müəssisənin mənfəəti hesabına maliyyələşdirilir.

Müəssisənin xərcərində də məhsulun maya dəyərini müəyyən edən xərclər, yəni məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar xərclər əsas yer tutur. Bu xərclərə material, əməyin ödənilməsi, dolayısı və s. xərclər daxildir.

Məhsul istehsalı və satışı xərclərinə aşağıdakı xərclər aid edilir:

- bilavasitə məhsul istehsalı ilə əlaqədar xərclər (istehsalın təşkili və texnologiyasına əsaslanan);
- təbii xammalın istifadəsilə əlaqədar xərclər;
- istehsalın hazırlanması və mənimsənilməsi xərcləri;;
- istehsalın təşkili və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi xərcləri;;
- ixtira və səmərələşdirmə xərcləri;

- istehsal prosesinə xidmət: istehsalın xammal, material və s. ilə təminatı; əsas istehsal fondlarının iş vəziyyətində saxlanması;
- normal əmək şəraitinin təmin olunması;
- istehsalın idarə olunması: idarəetmə aparatının saxlanması, ezamiyyə xərcləri;; texniki vəsaitlərin saxlanması və xidmət göstərilməsi xərcləri;
- kadr hazırlığı xərcləri;
- dövlət sosial sığorta, pensiya və məşğulluq fondlarına ayırmalar;
- sair xərclər.

III Fəsil. Müasir şəraitdə biznesin maliyyə menecmentinin təşkili xüsusiyyətləri

3.1 Təsərrüfatçılığın təşkilatı hüquqi formalarının və sahə xüsusiyyətlərinin maliyyənin təşkilinə təsiri

Müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin üxtəlif növləri fəaliyyət göstərir. Bu da bazar iqtisadiyyatının səmərəli təşkili üçün mühüm zəmin yaradır. Sahibkarlıq konsepsiyasının növlərinin çoxluğu imkan verir ki, hər bir konkret halda biznesin marağına daha düzgün cavab verən formanı seçsin.

Kollektiv sahibkarlığın ən geniş yayılmış formaları təsərrüfat yoldaşlıq və cəmiyyətləri hesab edilir. Təsərrüfat yoldaşlıqları şərikli (tam ortaqlı) müəssisə və payçı və şərikli (komandit ortaqlıqlar) müəssisə; təsərrüfat cəmiyyətləri isə səhda cəmiyyətlər, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və əlavə məsuliyyətli cəmiyyət formasında fəaliyyət göstərirlər.

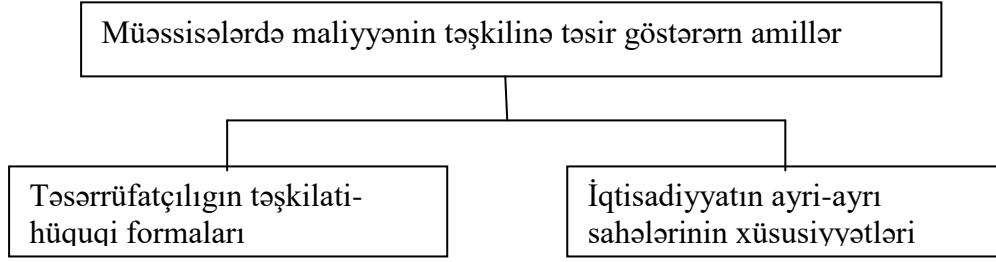
Hər bir firmanın, şirkətin (müəssisənin) fəaliyyətini, o cümlədən maliyyə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, şirkətin (firmanın) maliyyəsinin idarə olunması sistemi böyük bir sistemin elementidir. İqtisadiyyatda makroiqtisadi nöqtəyi – nəzərdən 4 iqtisadi bölmə fərqləndirilir.

- 1.dövlət
- 2.sahibkarlıq
- 3.ev təsərrüfatı
- 5.xarici

Hər bir bölmədə maliyyə münasibətləri meydana çıxır. Hər bir bölmədə maliyyənin idarə olunmasında müəyyən xüsusiyyətlər var. Lakin hər bir bölmənin maliyyəsi bütünlükdə maliyyə sisteminin elementini təşkil edir.

Təsərrüfat subyektləri bir çox daxili və xarici mühit amillərin əhatəsində fəaliyyət göstərirlər.

Sxem 3.1 Müəssisələrdə maliyyənin təşkilinə təsir göstərən amillər

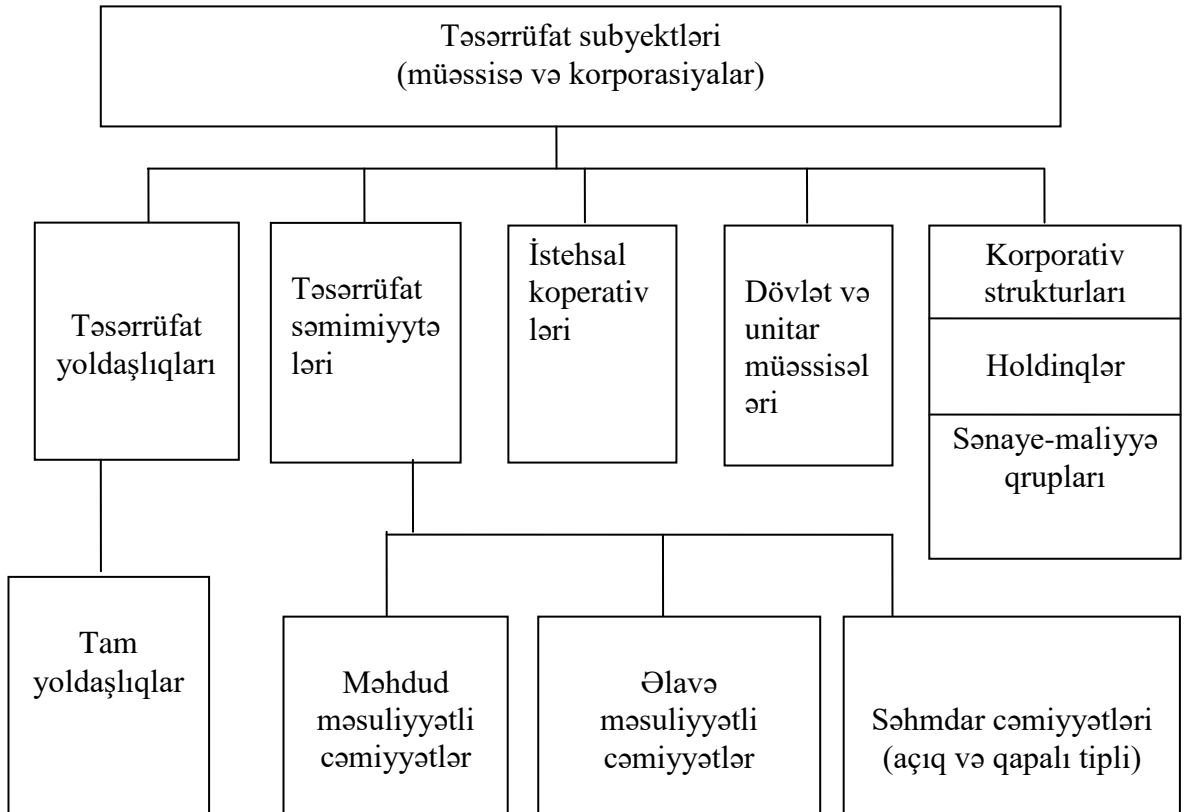

Mənbə; “Müəssisənin iqtisadiyyatı” – T.Ə. Hüseynov (Bakı – 2005). (3,46)

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatçılığın təşkilati-hüquqi formalarına daxildir:

Dövlət müəssisəsi, istehlak kooperativi, səhmdar cəmiyyəti, xüsusi müəssisə, bələdiyyə müəssisəsi və s. fəaliyyət göstərirlər. Qeyd edilən hər bir müəssisədə təsərrüfatçılığın təşkilati-hüquqi formaları nizamnamə kapitalının təşkilində özünü göstərir.

Sxem 3.2 Mülkiyyət formalarına görə təsərrüfat subyektlərinin təsnifatı

Mənbə; “Müəssisə iqtisadı” Axundov. M 2002. (5,67)

İstehlak kooperativləri sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışı, ticarət, məişət xidməti və s. ilə əlaqədar fəaliyyət göstərirlər. İstehsal kooperativlərinin mülkiyyəti kooperativin nizamnaməsi əsasında təşkil olunur. Yəni onların nizamnamə fondu kooperativ üzvlərinin könüllü pay haqları əsasında formalaşır.

İstehlak kooperativləri öz əmlakının müəyyən hissəsi hesabına bölünməz fond təşkil edə bilirlər. Kooperativ üzvləri kooperativin nizamnaməsinə əsasən müəyyən olunmuş həcmdə və qaydada kooperativin öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyırlar. Kooperativin əmlakı və mənfəəti, onun üzvlərinin fəaliyyətinə uyğun bölüşdürülür.

Təsərrüfat yoldaşlıqları və cəmiyyətləri də kommersiya fəaliyyəti göstərirlər. Təsərrüfat cəmiyyətləri səhmdar cəmiyyəti formasında təşkil olunurlar. Səhmdar cəmiyyətinin təsisçiləri (səhmdarlar) onun öhdəlikləri üçün cavabdeh deyillər. Onlar öz səhmlərinin dəyəri səviyyəsində cəmiyyətin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan zərər riski üçün cavabdehdirlər.

Səhmdar cəmiyyəti açıq və qapalı olur. Açıq səhmdar cəmiyyətində səhmdarlar öz səhmlərini başqa səhmdarların razılığı olmadan sata bilirlər. Belə cəmiyyət öz səhmlərinə açıq yazılış apara bilər və sərbəst qaydada sata bilər.

Lakin qapalı səhmdar cəmiyyətinin səhmləri ancaq onun təsisçiləri arasında yayıla bilər. Belə cəmiyyət öz səhmlərinə açıq qaydada yazılış apara bilməz. Qapalı səhmdar cəmiyyətinin üzvləri başqa səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən satılan səhmləri almaq hüquqi kimi üstünlüyə malikdirlər.

Səhmdar cəmiyyətləri məhdud məsuliyyətli və əlavə məsuliyyətli cəmiyyətlər formasında təşkil olunurlar.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət – ilkin kapitalı iştirakçılarının müəyyən pay şəklində təqdim etdikləri vəsaitlə formalaşan korporasiyadır. İştirakçılar qoyduqları həmin pay həcmində məsuliyyət daşıyırlar. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən təşkil olunur. Belə cəmiyyətin nizamnamə kapitalı onun təsisçiləri arasında müəyyən pay kimi bölüşdürülür və onun təsisçiləri cəmiyyətin

öhdəlikləri üçün cavabdehdirilər və bütün zərərlər üçün qoyduqları əmanətin dəyəri həcmində risk edirlər.

Beləliklə, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnamə kapitalı onun təsisçilərinin pay hesabına təşkil olunur. Təsisçi isə öz payını bir və ya bir neçə təsisçiyə sata bilər.

Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin kapitalı təsisçilərin əlavə ödənişləri hesabına artırıla bilər.

Əlavə məsuliyyətli cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı da təsisçilərin pay ödənişləri əsasında təşkil olunur. Təsisçilər qoyduqları əmanətlərə görə eyni məbləğdə cəmiyyətin öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyırlar. Təsisçilərin əmanətinin dəyəri təsis sənədləri əsasında müəyyən edilir. Hər hansı bir təsisçinin iflası nəticəsində onun məsuliyyəti üzvlər arasında bərabər həcmdə bölüşdürülür.

Unitar müəssisələr dövlət və bələdiyyə müəssisələrindən ibarətdir. Unitar müəssisələrin əmlakı dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olur. Unitar müəssisənin əmlakı bölünməzdir və onun işçiləri arasında bölüşdürülə bilməz.

Unitar müəssisə öz əmlakı ilə öhtəçilikləri üçün məsuliyyət daşıyır.

Unitar müəssisə dövlət və ya yerli özünüidarə orqanı tərəfindən dövlət və bələdiyyələrin vəsaiti hesabına yaradılır.

Dövlət müəssisəsində gəlirin və mənfəətin bölüşdürülməsi dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Onların nizamnamə kapitalı dövlət vəsaiti hesabına formalaşır.

İqtisadiyyatın ayrı – ayrı sahələrində (sənaye,kənd təsərrüfatı,ticarət,nəqliyyat və s.) maliyyənin təşkilinə sahə xüsusiyyətləri də təsir göstərir.

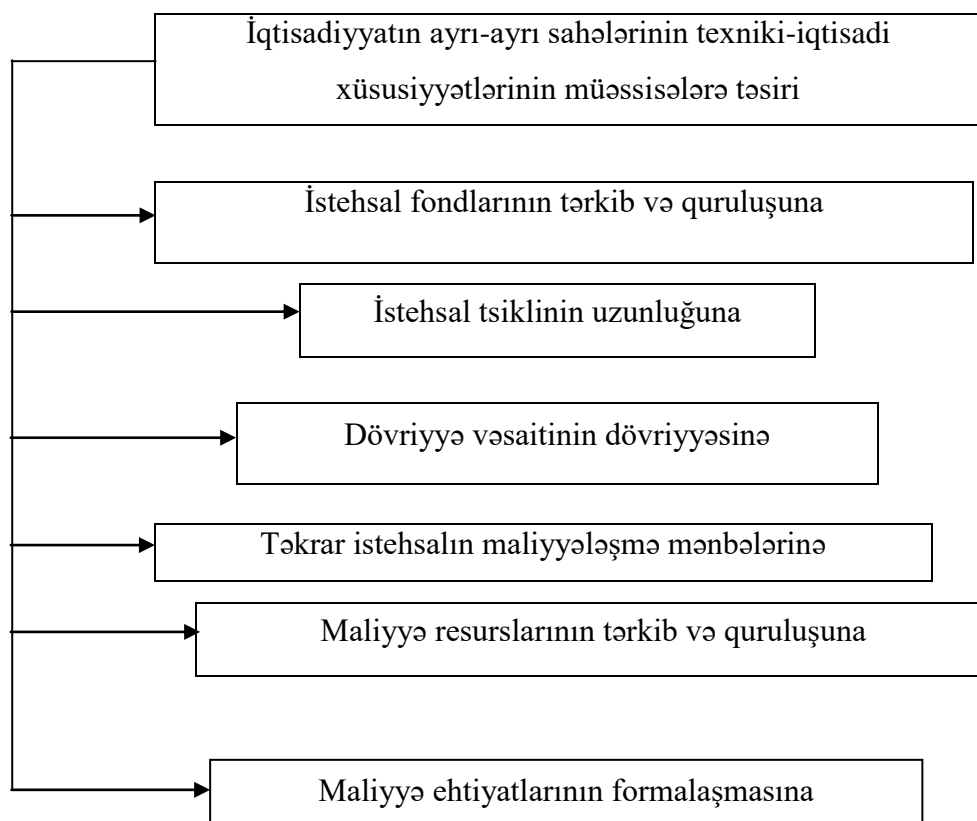
İqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biri olan əsaslı tikintinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var ki, həmin xüsusiyyətlər maliyyənin təşkilinə təsir göstərir. Belə xüsusiyyətlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- tikinti istehsalı uzun müddətə aparılır və nəticədə dövriyyə vəsaitinin quruluşunda bitməmiş istehsal böyük xüsusi çəkini təşkil edir;
- müxtəlif zonalarda yerləşən obyektlərin fərdi dəyəri də müxtəlifdir və bu isə gəlirin qeyri-bərabər daxil olmasına səbəb olur;

- tikintinin ayrı-ayrı dövrlərində tikinti-quraşdırma işlərinin xarakteri materialtutumlu və əməktutumlu işlərin həcmnin müxtəlifliyinə səbəb olur və bu isə dövriyyə vəsaitinə qeyri-bərabər tələbatın yaranmasına gətirib çıxarır;
- hər bir tikinti obyektində qiymət fərdi müəyyən edilir. Tikintinin smeta dəyərində birbaşa, dolay və s. xərclər və eləcə də normativ mənfəət daxildir.

Tikinti sifarişçi tərəfindən maliyyələşdirilir. Tikinti təşkilatlarında dövriyyə vəsaitinin norması tikinti-quraşdırma işlərinin illik həcminə görə faizlə müəyyən edilir. Bitməmiş istehsal üzrə normativ müəyyən edilmir.

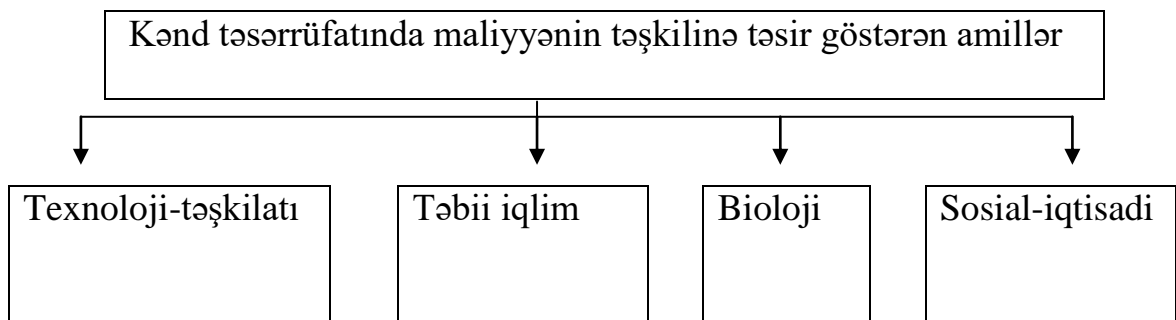
Sxem 3.3 İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərinin müəssisələrə təsiri

Mənbə; "Maliyyə" Həsənli. M.X 2006. (6,78)

İqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən birini kənd təsərrüfatı təşkil edir. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində maliyyənin təşkilinə bir sıra amillər təsir göstərir.

Sxem 3.4 Kənd təsərrüfatında maliyyənin təşkilinə təsir göstərən amillər

Mənbə; Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşma və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı, «Elm», 2003. (8,90)

Təbii – iqlim şəraiti kənd təsərrüfatında istehsalda iş vaxtının uzunluğunu, təsərrüfatın məhsuldarlığında və gəlirliyində müxtəlifliyi, təsərrüfatın zona ixtisaslaşmasını, ayrı – ayrı məhsul növlərinin maya dəyərinin rentabelliyyəsinin müxtəlifliyini müəyyən edir.

Təbii şərait bitkiçiliyin və heyvandarlığın təbii inkişaf dövrünü müəyyən edir ki, nəticədə təsərrüfatın maliyyə resursları müəyyən dövrdə (məhsuldan məhsula) formalaşır. Bu işə dövrüyə qısa müddətli kreditin cəlb edilməsini zəruri edir. Kənd təsərrüfatı istehsalına təbii-iqlim şəraiti birbaşa təsir göstərdiyinə görə pul və natural formada maliyyə ehtiyatlarının təşkili zəruriliyi yaranır.

Kənd təsərrüfatında istehsalın heyvandarlıq və bitkiçiliyə ayrılması planlaşmanın, uçot və s. ayrı-ayrı aparılmasını zəruri edir.

Sosial – iqtisadi xüsusiyyətlər dedikdə, burada birinci növbədə mülkiyyət hüququ nəzərdə tutulur. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar kənd təsərrüfatında da mülkiyyətin müxtəlif formalarında müxtəlif tip təsərrüfatlar fəaliyyət göstərir. Məs.koperativ və səhmdar tipli təsərrüfatlar, dövlət kənd təsərrüfatı təşkilatları, fermer təsərrüfatları və s.

Kənd təsərrüfatında istehsal ili ilə təqvim ili uyğun gəlmir. Kənd təsərrüfatında istehsal mövsümü xarakter daşdığına görə onun dövriyyə vəsaitinin təşkili mənbələrində qısamüddətli kredit böyük xüsusi çəkini təşkil edir.

Nəqliyyat təşkilatlarının istehsal və idarə olunmasındakı xüsusiyyətlər onlarda maliyyənin təşkilinə təsir göstərir. Məs. nəqliyyatın məhsulu əşya formasını almır, daşınan yüklər ona aid deyil. Nəqliyyatda qiymətlər tariflərdən ibarətdir. İstehsal dövriyyə fondlarında xammal yoxdur və s. Nəqliyyatda hazır məhsul nəqliyyat prosesinin başa çatmasından ibarətdir. İstehsal fondlarının tərkibində əsas fondlar böyük xüsusi çəkiyə malikdir, bu isə külli miqdarda vəsait tələb edir.

Nəqliyyatın məhsulunu ehtiyata keçirmək olmaz. Nəqliyyatda istehsal fondlarının tərkibində xammal və material yoxdur.

Nəqliyyatın ayrı-ayrı sahələrinin (dəmir yolu, çay nəqliyyatı, avtomobil və hava nəqliyyatı və s.) xüsusiyyətləri özü də hər bir nəqliyyat sahəsində maliyyənin təşkilinə təsir göstərir.

Avtomobil nəqliyyatında yüklərin daşınma sürəti daha böyükdür. Avtomobil nəqliyyatında kapital qoyuluşunun həcmi çox da böyük deyildir. Avtomobil nəqliyyatında yük daşınmanın maya dəyəri yüksəkdir.

Hava nəqliyyatında böyük sürət var, yük və sərnişinlər qısa vaxta daşınırlar.

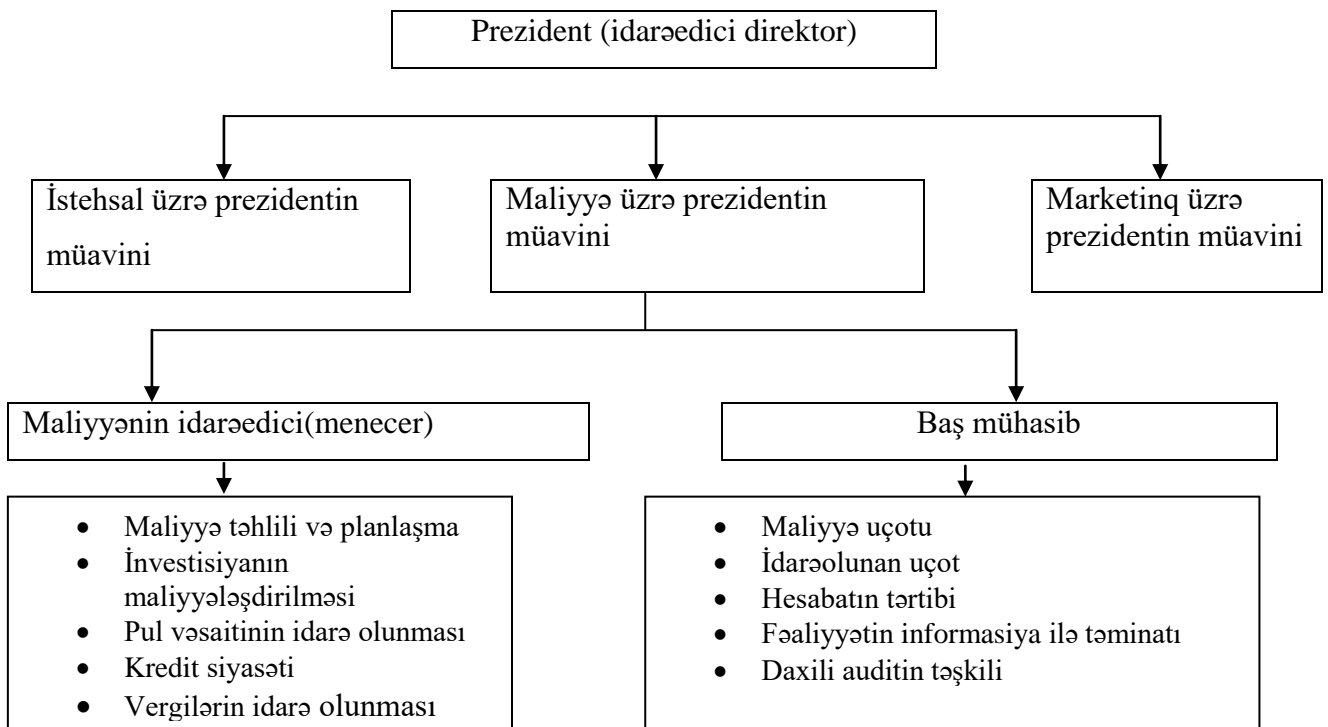
Dəniz nəqliyyatında uzaq məsafələrə daşınmanın çox aşağı maya dəyəri mövcuddur. Dəniz nəqliyyatında kapital qoyuluşunun həcmi də azdır.

İqtisadiyyatın mühüm sahələrindən birini təşkil edən ticarət istehsalla istehlak arasında əlaqə yaradan bir həlqədir.

Ticarət təşkilatlarının xərclərinin tərkibinə malların dəyəri daxil deyil. Onlar malların alıcıya çatdırılması ilə əlaqədar olan xərclər sərf edirlər. Ticarət təşkilatlarında dövriyyə vəsaitinin tərkibində mal ehtiyatları böyük xüsusi çəkini təşkil edir. Əsas fondların quruluşunda isə icarəyə götürülən fondlar özünə məxsus yer tuturlar. Bütün qeyd edilən xüsusiyyətlər ticarət təşkilatlarında maliyyənin təşkilinə təsir göstərir.

Sxem 3.5 Kommersiya müəssisələrinin idarəolunmasının təşkilatı quruluşu

Mənbə; "Müəssisənin maliyyəsi" İsgəndərov .R .Ə 2007. (4,67).

Maliyyənin subyektinə daxil olan menecer aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- maliyyə planlaşdırılması;
- investisiyanın maliyyələşdirilməsi;
- pul vəsaitinin idarə olunması;
- kredit siyasəti;
- vergilərin idarə olunması.

Müəssisənin baş mühasibinin vəzifələri isə sonrakılardır: maliyyə uçotu, idarə uçotu, hesabatın tərtibi, fəaliyyətin məlumat təminatı, daxili auditin təşkili və sair.

Kommersiya təşkilatının maliyyə fəaliyyətinin idarə olunmasında maliyyə meneceri vacib rol oynayır. Maliyyə menecerinin vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir(4,890:

- dövriyyə kapitalının idarə olunması;
- debitor və kreditor borclarının idarə olunması;
- riskləri nəzərə almaqla investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

- təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili;
- maliyyə nəzarəti;
- valyuta siyasətinin aparılması;
- kredit siyasətinin aparılması;
- təsərrüfat subyektində maliyyə işinin təşkili;
- operativ maliyyə işinin təşkili;
- maliyyə sənədləşməsinin formalaşması (bank, statistika).

Sonda isə 2000-2009-cu illərdə ölkəmizdə iqtisadiyyatın bu və ya digər sahələri üzrə investisiya qoyuluşlarına nəzər salaraq görərik ki, maliyyələşmənin reallaşdırılmasına həm daxili, həm də xarici investisiya qoyuluşlarının həcmi illər üzrə artmışdır.

3.2 Müəssisənin gəlir, xərc və öhdəliklərinin formalaşması

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində mədaxilin xərclərdən çox olması gəlir adlanır. İqtisadi baxımdan gəlir pul daxilolmaları və pul ödəmələrinin fərqi deməkdir.

Müəssisələr öz iqtisadi fəaliyyətləri nəticəsində gəlir əldə edirlər. Onların gəliri aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşır:

- fəaliyyətin adı növündən;
- sair əməliyyatlardan;
- satışdankənar əməliyyatlardan;
- sair fəvqəladə gəlirlər.

Fəaliyyətin adı növündən gəlirlərə məhsul satışından (işin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsindən) gəlirlər aiddir.

Sair əməliyyatlardan gəlirlər aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşır:

1. Müəssisənin aktivlərinin müvəqqəti istifadə üçün kənara verdikdə
2. Başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalında iştirakı ilə əlaqədar
3. Birgə fəaliyyət nəticəsində əldə edilən

4. Əsas fondların satışından

5. Müəssisənin bankdakı hesabındakı pul vəsaitindən bankın istifadəsinə görə alınmış faizlər;

Müəssisələrdə sair fəvqəladə gəlirlər isə təbii fəlakət, yanğın, qəza və s. hallarda təsərrüfata daxil olan vəsaitdən və eləcə də sığorta vəsaitlərindən ibarətdir.

Satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlərə isə aşağıdakılar aid edilir:

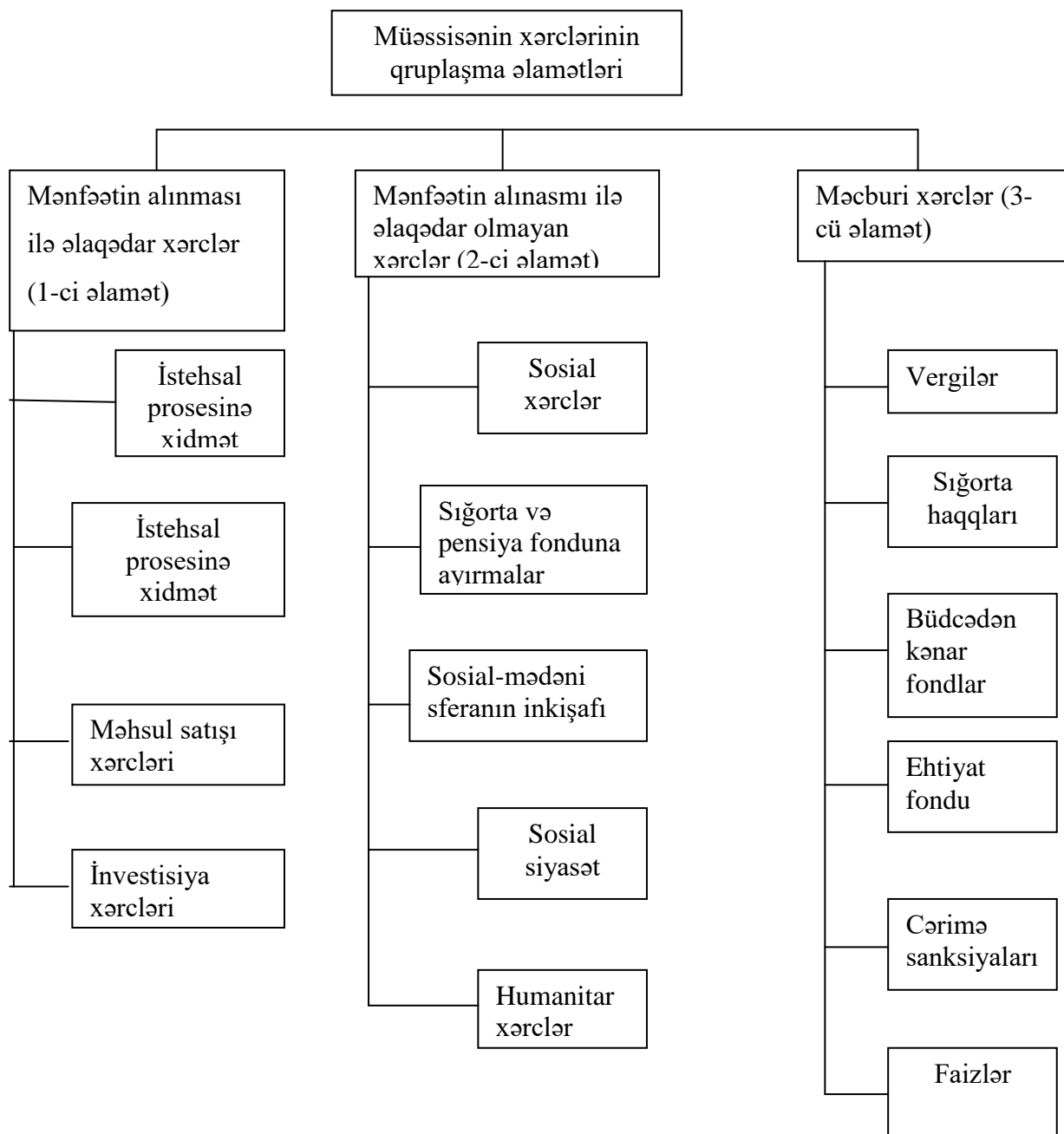
- müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə müəssisəyə daxil olan cərimə, peniya, faizlər və s;
- müəssisəyə dəyən zərərlərin ödənilməsi üçün daxilolmalar;
- hesabat dövründə aşkar edilən keçən illərin mənfəəti;
- başqa müəssisələrdə pay iştirakından gəlirlər;
- xarici valyutanın alqı – satqısından gəlirlər;
- sair gəlirlər.

Xərclərin təsnifləşdirilməsinin ən mühüm əlamətlərindən birini istehsalın həcminə görə təşkil edir. Bu əlamətə görə xərclər şərti-daimi və dəyişən xərclərə ayrılırlar. Məhsul maya dəyərinin planlaşdırılması üçün xərclərin belə ayrılması zəruridir. Daimi-şərti xərclər istehsal planının həcmindən dəyişməsindən (azalması və artması) asılı olmayaraq həmişə sabit qalırlar. Belə xərclərə ijarə haqqı, inzibati-idarəetmə xərcləri, təsərrüfat xərcləri və s. daxildir. Lakin dəyişən xərclərin həcmi isə istehsal planından birbaşa asılıdır. Material, yanacaq, enerji, əsas istehsal işçilərinin əmək haqqı belə xərclərə aiddir.

Maya dəyərinə daxil edilməsinə görə xərclər birbaşa və daxili xərccərə ayrılırlar.

Birbaşa xərclər məhsul vahidinin maya dəyərinə tam məbləğdə daxil edilir. Məsələn, material xərci, əsas istehsal işçilərinin əmək haqqı. Lakin dolay xərcləri tam məbləğdə hər bir məlumat növünün maya dəyərinə daxil etmək mümkün deyil. Belə xərclər hesabat dövrünün sonunda məmumat növləri arasında bölüşdürülür. Birbaşa xərclər hazır məhsulun istehsal maya dəyərinə, dolay xərclər isə hesabat dövrünün sonunda məhsulun tam maya dəyərinə daxil edilir.

Sxem 3.6 Müəssisənin xərclərinin qruplaşma əlamətləri

Mənbə; Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşma və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı, «Elm», 2003. (8,54)

Təsərrüfat subyektlərində məhsul istehsalı və satışı xərcləri planlaşdırılır və müəssisənin qiymət siyasətinin müəyyən edilməsində bu iş çox vacibdir.

Müəssisədə məhsul istehsalı və satışı xərcləri xərc elementləri üzrə planlaşdırılır, yəni xərclər qruplaşdırılır və belə qruplaşdırma maliyyə planlaşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ayrı-ayrı elementlər üzrə xərclər istehsal xərcləri smetasının köməyi ilə müəyyən edilir və xərc smetası əsasında plan maya dəyərinin formalaşması baş verir.

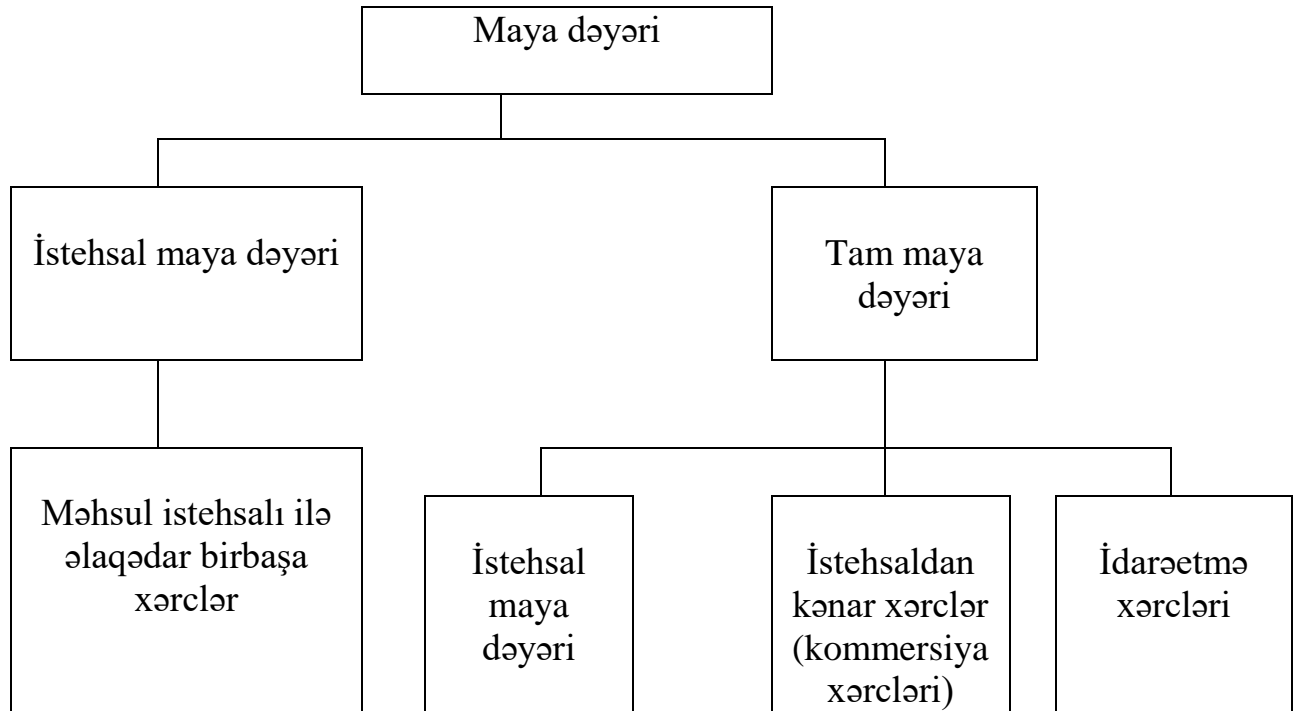
Smeta xərc elementləri üzrə tərtib olunur. Hər bir xərc elementi üzrə istehsalın tələbatından asılı olaraq xərclərin həcmi planlaşdırılır.

Müəssisədə xərclərin kalkulyasiya maddələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Xammal və material (tullantılar çıxılmaqla)
2. Alınmış məmulat, yarımfabrikat və s.
3. Əsas istehsal işçilərinin əmək haqqı;
4. Sosial vergilər;
5. İstehsala hazırlıq xərcləri;
6. İstehsal işçilərinin əlavə əmək haqqı;
7. Avadanlığın saxlanması və xidmət göstərilməsi xərcləri;
8. Sex xərcləri;
9. Ümumzavod xərcləri;
10. Brakdan itkilər;
11. İstehsaldankənar xərclər;

Maya dəyəri istehsal və tam maya dəyərinə ayrılır. 1-8 maddələr sex maya dəyərini, sex maya dəyərinə ümumi zavod xərclərini və itkiləri əlavə etməklə istehsal maya dəyərini və 1-2 maddənin üzərinə istehsaldankənar xərcləri əlavə etməklə məhsulun maya dəyərini hesablamaq olar.

Sxem 3.7 Maya dəyərinin tərkibi

Mənbə; Джеймс К. Ван Хорн, Джон М.Вахович. Основы финансового менеджмента, 12-е издание: пер. с англ. «И.Д. Вильямс», 2006. (10,7)

Müəssisələrdə maliyyə hesablamalarında məhsul istehsalı və satışı xərclərini planlaşdırmaq üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir.

$$X_s = X_1 + X_3 + X_2$$

X_s – satılacaq məhsula çəkilən xərclər (plan tam maya dəyəri);

X_1 - plan ilinin əvvəlinə satılmayan hazır məhsul qalığı (faktiki istehsal maya dəyəri);

X_3 - plan ilində əmtəəlik məhsulun həcmi (plan tam maya dəyəri);

X_2 - plan ilinin sonuna satılmayan hazır məhsul qalıqları (normativ həcmində) plan istehsal maya dəyəri

Plan ilinin axırına hazır məhsul qalıqlarının tərkibində (plan istehsal maya dəyəri ilə hesablanan) hazır məhsul qalıqlarının plan səviyyəsi nəzərə alınır. İlin axırına hazır məhsul qalıqlarının plan həcmi bir günlük məhsul buraxılışı (istehsal maya dəyəri ilə) və ehtiyat normasına (gün hesabı ilə) əsasən hesablanılır.

Plan ilinin axırına hazır məhsul qalıqlarına daxildir:

- anbarda olan hazır məhsulun plan həcmi (plan istehsal maya dəyəri ilə);

- alıcılara yola salınan , lakin ödənilmə vaxtı çatmayan mallar;

İlin axırına alıcılar tərəfindən vaxtında ödənilməyən və məhsul saxlanılmada olan mallar proqnozlaşdırılmır. Çünki belə mallar ancaq hesabat dövrünün sonunda aşkar edilir.

Mənfəət – cəmiyyətin xalis gəlirinin bir hissəsi olmaqla izafi məhsulun pul formasında ifadəsidir. Mənfəət – əlavə dəyərin bir hissəsidir. Mənfəət iqtisadi kateqoriyadır.

Mənfəət bazar münasibətlərinin mühüm bir iqtisadi kateqoriyası kimi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- təsərrüfatın fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- stimullaşdırıcı;
- maliyyə resurslarının təşkili;

Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edən göstərici kimi mənfəət müəssisədə fəaliyyətin səmərəli olduğunu göstərir. Mənfəət müəssisədə stimullaşdırıcı funksiyayı yerinə yetirir. O təsərrüfatın son iş nəticəsini ifadə edir.

Müəssisənin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi balans mənfəəti ilə ifadə edilir. Balans mənfəəti müəssisənin fəaliyyətinin bütün istiqamətlərindən mənfəətin məcmuunu təşkil edir.

Müəssisənin balans mənfəətinə əsas fondların və s. əmlakın satışından mənfəət də daxildir. Belə mənfəət artıq əmlakın və material qiymətlilərinin satışından yararlanır. Artıq material qiymətliləri müəssisədə istehsalın həcmnin dəyişməsi və s. səbəblərdən yarana bilər. Əsas fondların satışından mənfəət kapitalın artımı deməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətində mənfəətin rolunun artması onun həcmnin düzgün müəyyən edilməsini tələb edir. Mənfəətin planlaşdırılması maliyyə planlaşdırılmasının tərkib hissəsidir.

Mənfəət müəssisənin fəaliyyətinin aşağıdakı istiqamətlərdə planlaşdırılır:

- Əmtəəlik məhsulun satışından;
- sair satışdan;

- əsas fondların satışından;
- satışdan kənar əməliyyatlardan;

Mənfəət planlaşdırılan zaman onun hansı amillərin təsiri ilə artması və azalmasını müəyyən etmək lazımdır. Mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərən amillərə satışın həcmi, qiymətlər, maya dəyəri, məhsulun keyfiyyəti və çeşidi təsir göstərir.

Satışdan (əsas iş fəaliyyətindən) mənfəət birbaşa nəzarət və qarışıq üsulları ilə hesablanılır.

Birbaşa hesablama üsulu ilə az çeşiddə məhsul istehsal edən müəssisələr mənfəəti hesablayırlar. Bu üsulun mahiyyətinə görə mənfəət satışdan əldə edilən gəlirlə məhsulun tam maya dəyəri (ƏDV və aksizlər çıxılmaqla) arasındakı fərqdən ibarətdir:

$$M=G - \text{tam maya dəyəri}$$

Satışdan mənfəət ilin əvvəlinə və axırına hazır məhsul qalıqları nəzərə alınmaqla aşağıdakı kimi hesablanılır:(hesablama üsulu)

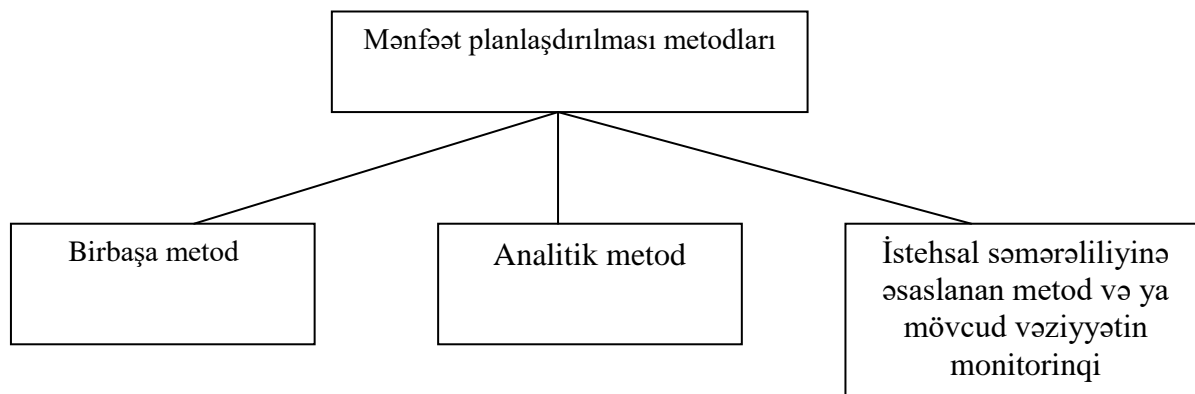
$$M_s = M_1 + \Theta - M_2$$

M_1 – plan ilinin əvvəlinə hazır məhsul qalıqlarında mənfəət;

M_2 – plan ilinin axırına hazır məhsul qalıqlarında mənfəət;

Θ - plan ilində əmtəəlik məhsul buraxılışında mənfəət;

Sxem 3.8 Mənfəətin planlaşdırılması metodları

Mənbə; Джеймс К. Ван Хорн, Джон М.Вахович. Основы финансового менеджмента, 12-е издание: пер. с англ. «И.Д. Вильямс», 2006. (10,7)

Cədvəl 3.1***Birbaşa hesablama üsulu ilə əmtəəlik məhsulu satışından mənfəətin hesablanması***

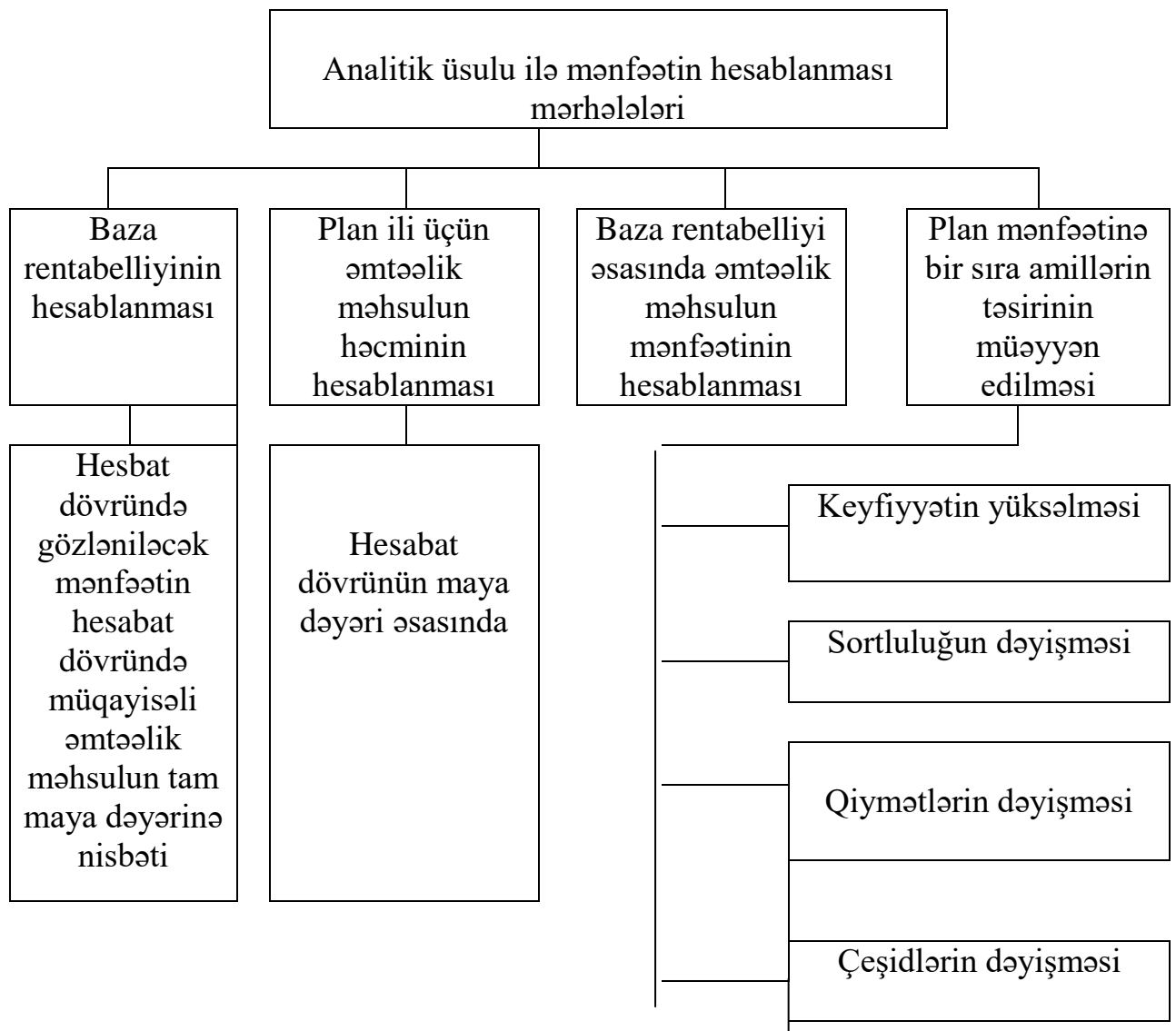
Göstərijilər	Baza ili (min.man.)	Plan ili (min. man.)	
		Baza ili ilə müqayisə edilən qiymətlər	Plan ilində fəaliyyət göstərən qiymətlər
Satılacaq məhsulun həcmi (müəssisənin topdan satış qiyməti ilə)	50500	55000	54500
Satılacaq məhsulun tam maya dəyəri	40900	44000	43800
Əmtəəlik məhsulun satışından mənfəət	9600	11000	10700

Mənbə; Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşma və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı, «Elm», 2003. (8)

Çeşidlər üzrə mənfəətin hesablanması metodu-birbaşa hesablama metodu adlanır. Bu metoddan az çeşiddə məhsul istehsal edən müəssisələr istifadə edirlər. Lakin bu metod mənfəətin səviyyəsinə ayrı-ayrı amillərin təsirini müəyyən etməyə imkan vermir.

Əgər müəssisələrdə geniş çeşiddə məhsul istehsal edilərsə, o zaman nəzarət hesablama üsulundan istifadə etməklə mənfəət hesablanılır, yəni plan ilində əmtəəlik məhsul satışından mənfəəti əvvəlki ilin baza rentabelliği əsasında hesablamaq olar. Bu zaman keçən ildə əmtəəlik məhsul satışından mənfəət plan ilində satışın artım faizi əsasında artırılır və alınmış məbləğin üzərinə müqayisəli məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasından qənaət əlavə edilir.

Sxem 3.9 Mənfəətin hesablanması analitik metodu

Mənbə; “Müəssisənin iqtisadiyyatı” – Z.S. Abdullayev, Z.Ə. Bağirova (Bakı – 2002). (2)

Nəzarət üsuluna əsasən plan ili üçün əmtəəlik məhsul satışından mənfəət keçən ildə mövcud olan baza rentabelliyyə əsasən hesablanır.

Bazar rentabelliyyə aşağıdakı kimi hesablanır:

$$R_b = \left(\frac{\text{Hesabat ilinin gözlənilən mənfəəti}}{\text{Hesabat ilində müqayisəli əmtəəlik məhsulun tam maya dəyəri}} \right) * 100\%$$

Baza rentabelliği müəyyən edildikdən sonra, plan ili üçün müqayisəli əmtəlik məhsulun həcmi (hesabat ilinin maya dəyəri ilə) müəyyən etmək və baza rentabelliği əsasında mənfəətin həcmi planlaşdırmaq lazımdır.

Nəzarət üsulu ilə mənfəətin hesablanması üçün müəyyən mərhələlərdə plan mənfəətin səviyyəsinə ayrı-ayrı amillərin təsirini müəyyən etmək lazımdır. Həmin amillərə daxildir:

- 1- müqayisəli məhsulun maya dəyərinin dəyişməsi;
- 2- müqayisəli məhsulun keyfiyyətinin və sortluluğunun dəyişməsi;
- 3- məhsulun çeşidlərinin dəyişməsi;
- 4- qiymətlərin dəyişməsi;

Plan ili üçün mənfəət, hesabat ilinin sonunda müəyyən edilir. Ona görə də, baza ilinin rentabelliğini hesablamaq üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə edilir:

1. Hesabat ilinin 9 ayı üçün mövcud olan məlumatlar;
2. İlin sonuna qədər mənfəət və maya dəyəri haqqında gözlənilən məlumatlar;

Gözlənilən mənfəət (cari il üçün) axırıncı mühasibat balansı üzrə faktiki mənfəət və ilin sonuna qədər (3 ay ərzində) mənfəət planının gözləniləcək yerinə yetirilməsi əsasında hesablanır.

Baza rentabelliği müəyyən edildikdən sonra müqayisəli əmtəlik məhsulun həcmi və mənfəəti hesablamaq lazımdır. Bunun üçün baza rentabelliğini plan ilində əmtəlik məhsulu buraxılışına (hesabat ilinin maya dəyəri ilə hesablanan) vurmaq lazımdır.

Plan ilində müqayisəli əmtəlik məhsul (plan ilinin tam maya dəyəri ilə) 27900 min manatdır. Maya dəyərinin aşağı salınması 1.5 faiz planlaşdırılmışdır.

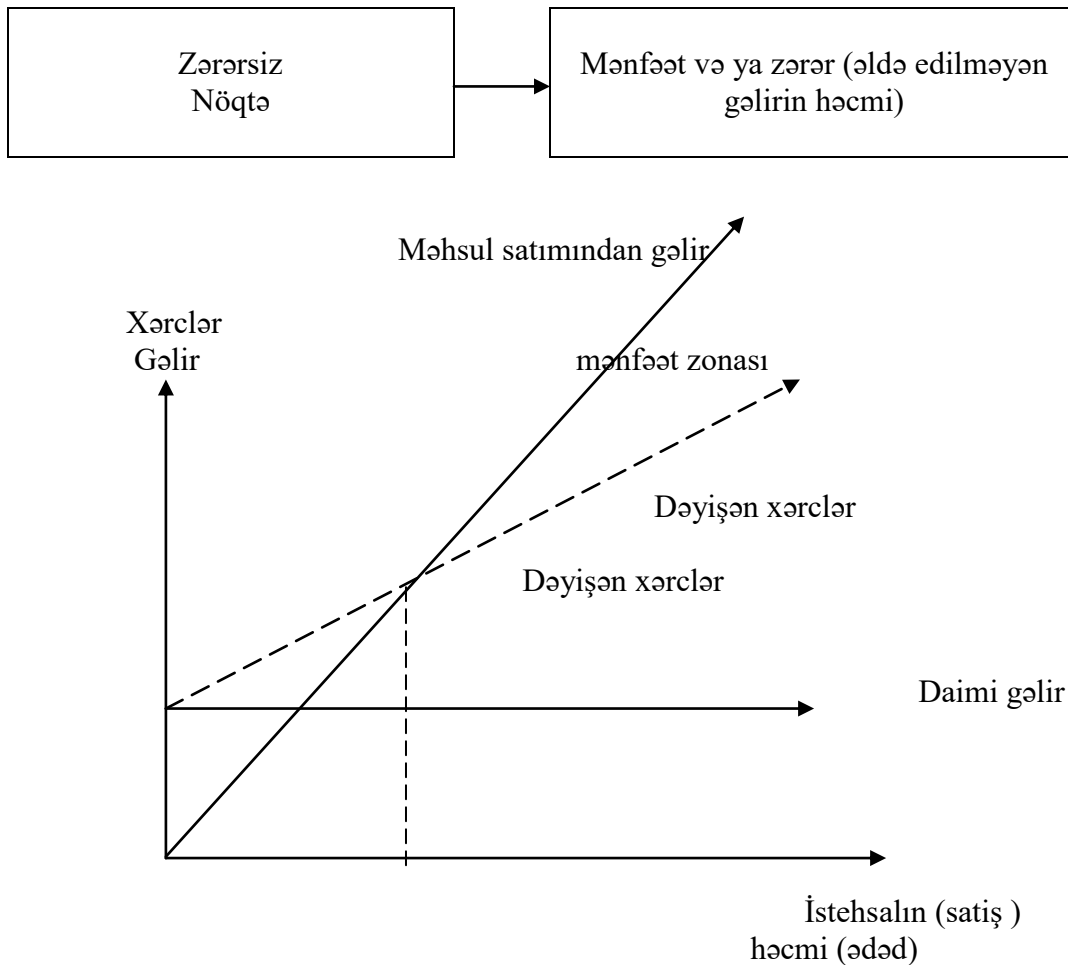
Plan ilində müqayisəli əmtəlik məhsulun həcmi (hesabat ilinin maya dəyəri ilə) 28 325 min.manat. $(27900 \cdot 100)$ olacaqdır.

$$100 - 1.5$$

Plan ilinin müqayisəli əmtəlik məhsul buraxılışı üzrə mənfəət 5665 min.man. $(28325 \cdot 20)$ həcmində proqnozlaşdırılır

Bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən müəssisələrdə xərclərin ödənilməsi sərhədini hesablamaq vacibdir. Bu sərhəddi keçdikdən sonra müəssisə mənfəət əldə etməyə başlayır. Bunun üçün mütləq «zərərsiz nöqtə» müəyyən olunmalıdır. «Zərərsiz nöqtə»nin tapılması satışın həcmi və gəliri müəyyən etmək üçün vacibdir. Həmin gəlir mənfəət (zərər) əldə etmədən bütün xərcləri ödəməlidir.

Sxem 3.10 Zərərsiz nöqtənin hesablanması

Mənbə; “Müəssisənin iqtisadiyyatı” – Z.S. Abdullayev, Z.Ə. Bağırova (Bakı – 2002). (2)

«Zərərsiz nöqtə»- mənfəət və ya zərər yaratmayan gəlirin həcmi göstərir.

«Zərərsiz nöqtə»-nin müəyyən edilməsi müəssisənin xərclərinin şərti-daimi mənfəətin (ödəmə məbləği, mənfəətin son sərhəddi) hesablanmasına əsaslanır. Məhsul satışından gəlirdən (ƏDV, aksizlər və s. istisna olmaqla) şərti-dəyişən xərclər çıxıldıqdan sonra marjinal mənfəət alınır. Marjinal mənfəətdən şərti –daimi xərclər

çıxıldıqdan sonra isə müəssisənin maliyyə nəticəsi (mənfəət və ya zərər) müəyyən edilir.

Müəssisələrdə mənfəətin bölüşdürülməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Bütçəyə vergi ödənildikdən sonra, müəssisədə qalan mənfəətin həcmi istehsal, təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin yaxşılaşdırılması və istehsalın həcmnin artmasında onun marağını azaltmamalıdır;

- müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət birinci növbədə ehtiyat fondunun təşkilinə, sonra isə yığım və istehlak fondlarına yönəldilməlidir;

- mənfəət bölüşdürülən zaman dövlətin müəssisənin və müəssisə kollektivinin mənafeyi gözlənilməlidir.

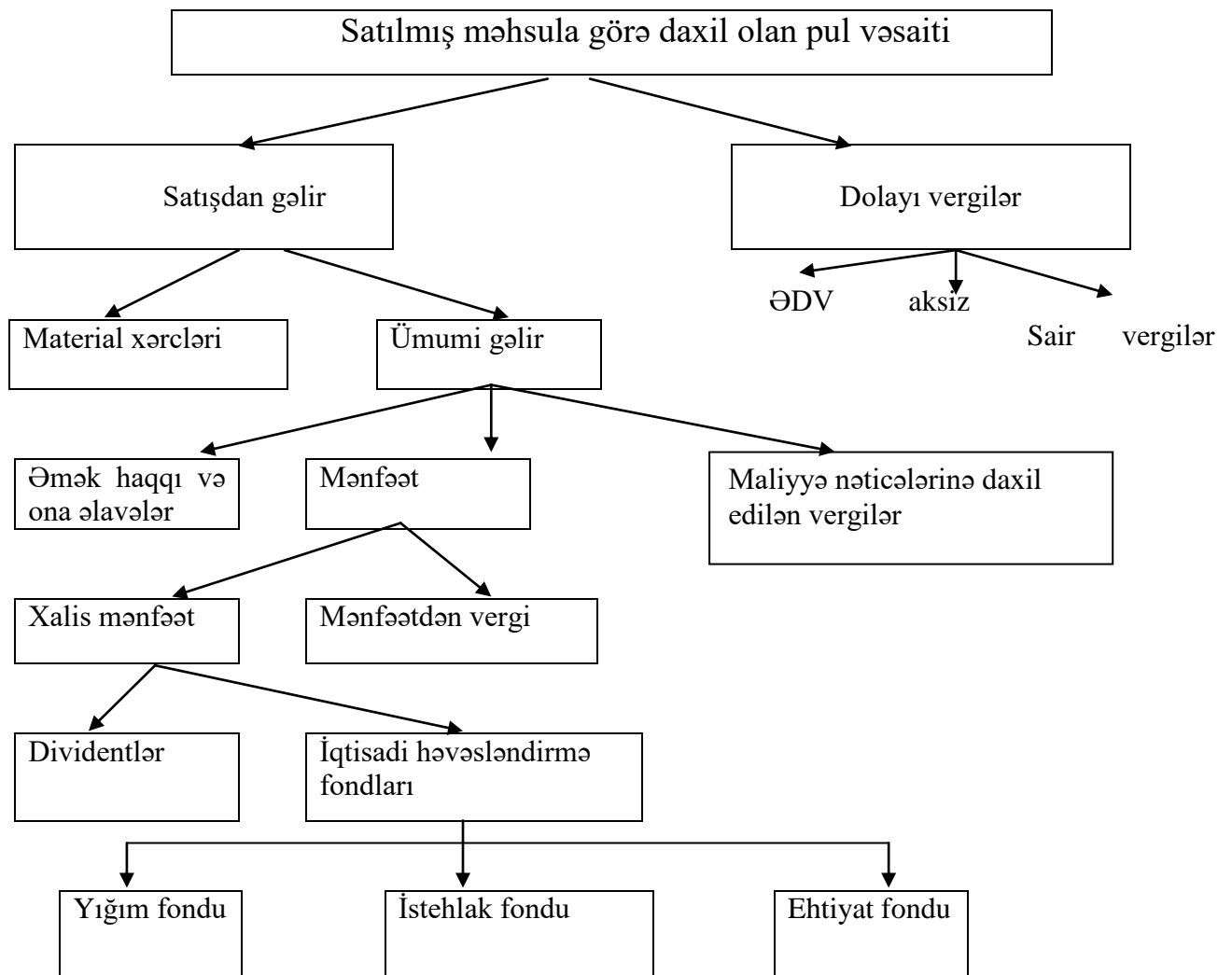
1) Bazar münasibətləri şəraitində balans mənfəəti bütçə, müəssisə və mülkiyyətçilər arasında bölüşdürülür. Mənfəət bölüşdürülən zamanı ilk növbədə bütçəyə mənfəət vergisi ödənilir.

2) Vergiyə cəlb olunan mənfəətdən verginin məbləği hesablanır və bütçəyə ödənildikdən sonra yerdə qalan mənfəətdən iqtisadi sanksiyalar ilə əlaqədar ödənişlər çıxılır. Mənfəətin qalan hissəsi xalis mənfəət adlanır. Mənfəətin bu hissəsinin bölüşdürülməsi müəssisədə fondların və ehtiyatların formalaşması prosesini əks etdirir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrdə xalis mənfəət hesabına 3 iqtisadi həvəsləndirmə fondu yaradılır:

1. Yığım fondu;
2. İstehlak fondu (maddi həvəsləndirmə) fondu;
3. Ehtiyat fondu (risk fondu)

Sxem 3.11 Müəssisələrdə pul gəliri və mənfəətin istifadə istiqamətləri

Mənbə; A.Q.Mirzəyeva. «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə hüququ» (dərs vəsaiti). Bakı - 2003. (7)

Müəssisələrdə yığım fondundan aşağıdakı xərclər (mənfəətdən ödənilən) ödənilir.

- elmi-tədqiqat, layihə, sınaq-təcrübə və s. işlər;
- yeni məhsulun və texnoloji proseslərin mənimsənilməsi və işlənilməsinin maliyyələşdirilməsi;
- istehsalın və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi xərcləri;
- fəaliyyətdə olan müəssisələrin texnika ilə yenidən silahlandırılması və rekonstruksiyası;
- müəssisənin genişləndirilməsi;

- yeni obyektlərin tikintisi;
- təbiətin mühafizəsi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- uzun müddətli kreditlərin silinməsi;
- uzun müddətli kreditlər üçün faizlərin ödənilməsi və s.

Yığılın fondunun vəsaitləri hesabına bir sıra sosial xərclər də ödənilir. Belə xərclərə aşağıdakılar daxil edilir:

- sosial-mədəni və məişət əhəmiyyətli obyektlərin xərcləri (müəssisənin balansında olan);
- qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisi;

Müəssisələrdə maddi həvəsləndirmə ilə əlaqədar xərclərə (istehlak fondu) daxildir:

- mükafatların verilməsi;
- maddi kömək;
- veteranlara, təqaüdçülərə və s. birdəfəlik müavinətlərə;
- yeməxanalarda ərzağın qiymətinin artması ilə əlaqədar fərq hissənin ödənilməsinə;
- və s. xərclərə.

3.3 Müəssisə maliyyəsinin sağlamlaşdırılması və dövriyyə kapitalından səmərəli istifadənin təşkili

Müəssisənin iflası – onun, kreditorların tələblərini ödəmək qabiliyyətinə malik olmaması deməkdir.

İflasın xarici əlamətini müəssisənin cari ödənişlərinin dayandırılması təşkil edir.

Beləliklə, müəssisənin öz öhdəçiliklərini ödəmək qabiliyyətinə malik olmaması – iflas adlanır. Azərbaycan Respublikasında «Müflisləşmə və iflas» haqqında 1995-ci ildə Qanun qəbul edilib. Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən kreditorlara – büdcə qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirməyən müəssisələrə, kredit təşkilatlarına və banklara tətbiq edilir.

Əgər kreditora olan borclar müəssisənin Nizamnamə fondunun 10 %-dən az olarsa, o zaman kreditoların borclu müəssisəyə olan əmlak iddiaları məhkəmədə əmlak mübahisələrinə baxılmasının ümumi qaydalarına uyğun həll edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyətində qeyri-bərabərlik yaranır. Rəqabət, riskli tədbirlərin həyata keçirilməsi, istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsi və s. hallar müəssisənin müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər. Müflisləşmənin aşağıdakı mərhələləri vardır(12,56) :

1. Yol verilən müflisləşmə
2. Böhranlı müflisləşmə
3. Fəlakətli müflisləşmə

Yol verilən müflisləşmədə sahibkarlıq fəaliyyətindən mənfəətin itirilməsi qorxusu yaranır.

Böhranlı müflisləşmə müəssisənin öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün xərclərinin kreditoların vəsaiti hesabına ödənilməsi ilə baş verir.

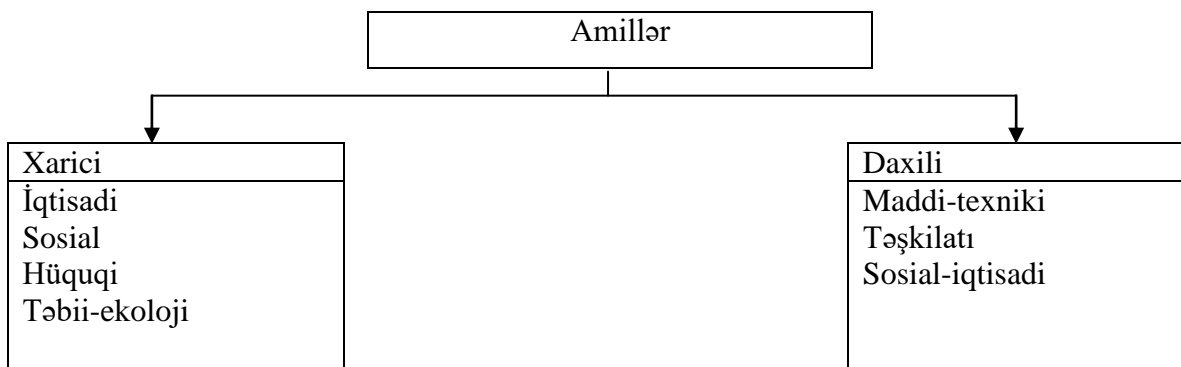
Lakin fəlakətli müflisləşmə müəssisənin bağlanması, məcburi qaydada ləğv edilməsi, əmlakının satılması (borcların ödənilməsi üçün) ilə baş verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iflas və müflisləşmə qanunauyğun prosesdir. Bu proses özü də mütləq idarə olunmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətinə müxtəlif amillər qrupu təsir göstərir: 1) Müsbət qrup 2) Mənfi qrup

Müflisləşmə mənfi amillərin təsiri ilə baş verir. Mənfi amillər özü də daxili və xarici amillərə ayrılırlar.

Sxem 3. 12 Müflisləşmənin mənfi amilləri

Mənbə: “Müəssisənin iqtisadiyyatı” – T.Ə. Hüseynov (Bakı – 2005). (12,57)

Xarici amillərə konkret olaraq aşağıdakılar aid edilir:

- gəlirlərin səviyyəsi;
- müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti;
- vergi və kredit siyasəti;
- daxili və xarici bazarın konyukturası;
- dövlət tənzimlənməsi;
- inflyasiya;
- beynəlxalq rəqabət;
- qanunların mövcudluğu;
- material resurslarının mövcudluğu;
- ətraf mühitin vəziyyəti;
- sair

Lakin daxili amillərə isə texnikanın inkişaf səviyyəsi, istehsal və əməyin təşkili, əməyin stimullaşdırılması və s daxildir.

Yuxarıda qeyd edilən amillərin təsiri ilə müəssisə iflasa məruz qalır, yəni bu proses onun ödəmə qabiliyyətinə malik olmaması nəticəsində yaranır. Müəssisə o halda ödəmə qabiliyyəti olmayan sayılır ki, bunu özü təsdiq etsin, yaxud məhkəmə və ya kreditorlar müəyyən etsin ki:

- a) borclu kreditorun irəli sürdüyü qanuni ödəmə tələbini bu tələb verildikdən sonra iki ay ərzində yerinə yetirməmişdir və ya;
- b) borclu qanunvericiliyə müvafiq surətdə həyata keçirməli olduğu ödənişləri vaxtlı çatdıqca həyata keçirməyə qadir deyildir və ya;
- v) borclu öz borclarını vaxtı çatdıqca ödəməyə qadir deyildir.

Azərbaycan Respublikasında iflasın idarə olunması qüvvədə olan prosesual qanunvericiliklə tənzimlənir. Məhkəmədə iflas işinə başlamaq üçün kreditorun və ya borclunun ərizəsi əsas sayılır.

İflas haqqında işə baxıldıqdan sonra məhkəmə aşağıdakı qərarları çıxara bilər:

- borclunun müflis elan olunması və əmlak inzibatçısının təyin edilməsi barədə;

- müvəqqəti əmlak inzibatçısının təyin edilməsi və ya təyinatının uzadılması barədə;
- borclunu müflis elan etməkdən imtina barədə.

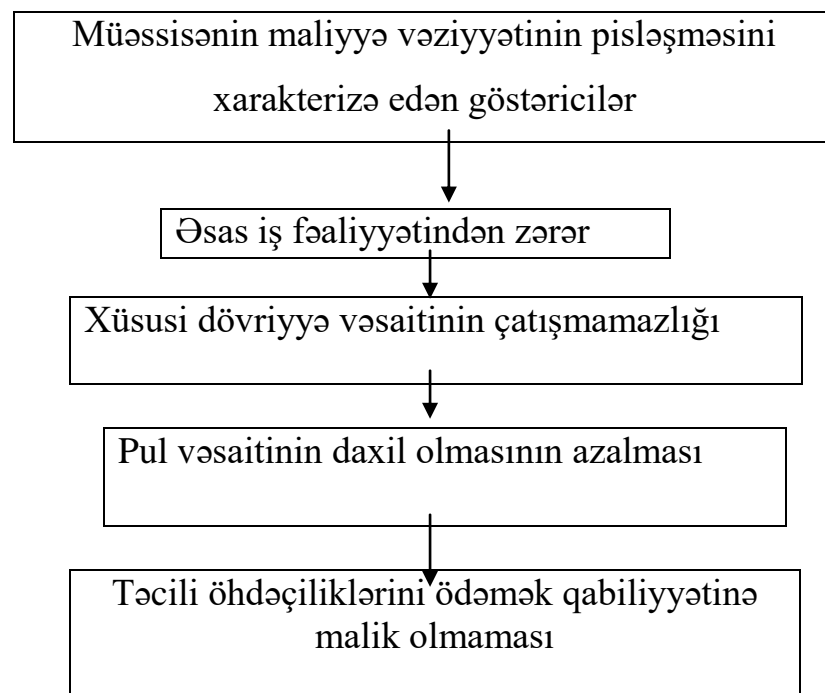
Müvəqqəti əmlak inzibatçısı – borclunun ödəmə qabiliyyətsizliyi haqqında təyin edilən vəzifəli şəxs hesab olunur.

«Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, borclu müəssisə ona ödənişlər üçün möhlət vermək, ödənişləri hissələrə bölmək və borcları güzəşt etmək imkanı verən barışıq sazişi bağlamaq təklifi ilə kreditrlərə müraciət edə bilər və əgər kreditor barışıq sazişi ilə razı olarsa, o zaman bu saziş mütləq məhkəmə tərəfindən təsdiq olunmalıdır.

Müəssisələrdə maliyyə mexanizminin ən mühüm metodlarından birini maliyyə təhlili təşkil edir. Maliyyə təhlili vasitəsilə müəssisədə iflasın (müflisləşmənin) əlamətlərini vaxtında aşkar etmək olar. Müasir dövrdə maliyyə menecerinin əsas vəzifəsi müflisləşmənin əlamətlərini həmişə nəzarətdə saxlamaqdan ibarətdir.

Maliyyə meneceri müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsini xarakterizə edən göstəricilərə ciddi diqqət yetirməlidir:

Sxem 3.13 Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsini xarakterizə edən göstəricilər

Mənbə; A.M.Karminskiy, İ.O.Aleynev "Biznesdə kontrollinq" (Tərcümə), Bakı 2006, s.44, 62. (17,8)

Müəssisədə aşağıdakı maliyyə göstəricilərinin nisbəti də təhlil olunmalıdır:

- xalis mənfəətin müəssisənin bütün aktivlərinə (dövriyyədən kənar və dövriyyə) nisbəti;
- dövriyyə aktivlərinin bütün aktivlərə olan nisbəti;
- bütün passivlərin (öhdəçiliklərin) aktivlərin (vəsaitlər) məbləğinə nisbəti;
- nəğd pulun daxil olmasının bütün öhdəçiliklərə nisbəti;
- borc vəsaitlərin xüsusi vəsaitlərin məbləğinə nisbəti.

Müəssisədə balansın quruluşunun kafiliyini qiymətləndirən göstəricilər aşağıdakılardır:

1. Cari likvidlik əmsalı;
2. Xüsusi dövriyyə vəsait ilə təmin olunma əmsalı;
3. Ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilməsi) əmsalı

I. Cari likvidlik əmsalının hesablanması:

$$\Theta_{c.l.} = \frac{\text{Dövriyyə vəsaiti}}{\text{Daha təcili öhdəçiliklər, və ya}}$$

Daha təcili öhdəçiliklər, və ya

$$\Theta_{c.l.} = \frac{A_d}{K_b + Q_{k+u}}$$

A_d – dövriyyə aktivi;

K_b - kreditor borcu;

Q_{k+u} – qısa müddətli kreditlər və istiqrazlar.

II. Xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma əmsalı:

$$\Theta_{x.d.} = \frac{\text{Xüsusi dövriyyə vəsaiti}}{\text{Dövriyyə vəsaitinin ümumi həcmi, və ya}}$$

Dövriyyə vəsaitinin ümumi həcmi, və ya

$$\Theta_{x.d.} = \frac{D_x}{A_d}$$

D_x – xüsusi dövriyyə vəsaitinin səviyyəsi.

III. Ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilməsi) əmsalı.

$\ddot{O}_2 = \underline{\text{cari likvidlik əmsalı hesablaşma}}$

cari likvidlik əmsalı müəyyən olunan

Cari likvidlik əmsalı təsərrüfat fəaliyyətini aparmaq və Cari öhdəçilikləri vaxtında ödəmək üçün müəssisənin dövriyyə vəsaiti ilə ümumi təminatını xarakterizə edir.

Xüsusi dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunma əmsalı isə xüsusi dövriyyə vəsaitinin dövriyyə vəsaitinin ümumi məbləğində xüsusi çəkisini göstərir.

Ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilməsi) əmsalı isə müəyyən dövr ərzində müəssisənin ödəmə qabiliyyətini bərpa və ya itirməyin real imkanının mövcudluğunu ifadə edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti həmişə risklə bağlıdır. Risk hadisəsi baş verdikdə müəssisənin maliyyəsinin sağlamlaşdırılması üçün taktikanın 2 növündən istifadə edilə bilər: 1) Müdafiə taktikası 2) Hücüm taktikası

Əvvəlcə, müəssisə «müdafiə» taktikasından istifadə etməlidir, yəni bir sıra təcili tədbirlər həyata keçirməlidir. Məsələn, istehsal və satışla əlaqədar xərcləri ixtisar etməli; əsas fondların və işçilərin saxlanması xərclərini azaltmalı və s.

«Müdafiə» taktikasında müəssisə aşağıdakı vəzifələri həll etməlidir:

- rentabelliğin sərhədini müəyyən etməli;
- dolayı xərclərin xüsusi çəkisini ixtisar etməli;
- zərərli məhsulun istehsalını dayandırmalı;
- əmlakı, lisenziyanı, patentləri icarəyə verməli;
- bitməmiş tikinti obyektlərini icarəyə verməli;
- uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarını həyata keçirməli;
- normativdən yuxarı əmtəə – mal qiymətlərini satmalı;
- təsərrüfat daxili ehtiyatları aşkarlayıb istifadə etməli;
- ümüdsiz borcları silməli;
- sair.

Müəssisədə maliyyə sağlamlaşdırılmasının ikinci taktikası olan «hücum» islahat xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu taktika müəssisədən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- xaricdən investisiyaların daxil olması (vençur kapitalı, kredit, portfel);
- dövlət müdafiəsinin tələb olunması;
- vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- investisiya layihələrinin müsabiqələrində iştirak.
- sair

«Müflisləşmə və iflas haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar «Sağlamlaşdırma» maddələri də nəzərdə tutulub. Qanunda göstərildiyi kimi, sağlamlaşdırma prosesi elə tədbirlərdən ibarətdir ki, onun nəticəsində borclunun bütün öhdəçilikləri yerinə yetirilir.

Maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması ilə əlaqədar iflas prosesinin dayandırılması haqqında müəssisə məhkəməyə müraciət edə bilər. Sağlamlaşdırma müddəti 24 aydan çox ola bilməz.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iflas iqtisadiyyatın struktur cəhətcə yenidən qurulmasında böyük rol oynayır. Bu, iflasın əsas məqsədidir. İflasın praktiki əhəmiyyəti isə sonrakılarda öz ifadəsini tapır; bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşan iqtisadiyyatın strukturu formalaşır; kreditorlar öz pul vəsaitini xilas etmək imkanını əldə edirlər; əhali üçün zəruri mallar istehsal olunur və s.

Bazar iqtisadiyyatının ən mühüm strukturlarından birini iflas təşkil edir və bu atribut Azərbaycanda Qanunla tənzimlənir. Müəssisənin fəaliyyətinin idarə olunmasının antiböhran prosesində iflasa təsir göstərmək mümkündür.

Ümumiyyətlə müflisləşmə--borclunun öz öhdəliklərini ödəmə qabiliyyətinin olmamasıdır. Borçlu ödəmə qabiliyyəti olmadığı halda iflas prosesinə məruz qalır. Borclu o halda ödəmə qabiliyyəti olmayan sayılır ki, bunu özü təsdiq etsin, yaxud məhkəmə və ya kreditorlar müəyyən etsin ki;

- borclu kreditorların irəli sürdüyü qanuni ödəmə tələblərini bu cür tələb verildikdən sonra iki ay ərzində yerinə yetirməmişdir,

- borclu qanunvericiliyə müvafiq surətdə həyata keçirməli olduğu ödənişləri vaxtı çatdıqca həyata keçirməyə qadir deyildir,

- borclu öz borclarını vaxtı çatdıqda ödəməyə qadir deyildir.

Borclunun iflas prosesinə; borclunun və ya kreditorların ərizəsi əsasında məhkəmə vasitəsiylə və ya məhkəmənin iştirakı olmadan borclu müəssisə tərəfindən başlanıla bilər.

Müəssisənin iflas prosesinə məhkəmə vasitəsilə başlanması halında, iflas haqqında işə məhkəmə iclasında baxıldıqdan sonra məhkəmə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada aşağıdakılar barədə müvafiq qərar çıxarır:

-borclunun müflis elan olunması və əmlak inzibatçısının təyin edilməsi barədə ,

-müvəqqəti əmlak inzibatçısının təyin edilməsi və ya təyinatının uzadılması barədə,

-borclunu müflis elan etməkdən imtina barədə.

Borclunun məhkəmə qaydasında müflis elan olunmasından sonra əmlak inzibatçısı kreditorların ilkin yığıncağını bütün məlum kreditorlara və əgər borclu dövlət müəssisəsidirsə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına yığıncaq barəsində bildiriş göndərmək yolu ilə çağırır. Müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan müəssisənin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün əvvəlcə müəssisənin müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına səbəb olan amillərin bilinməsi lazımdır. Müvəffəqiyyətsizlikdə ilk rastlanan, müəssisənin kapital strukturasının pozulması və maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirilməməsidir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması üçün bir sıra maliyyə qərarları vermək və həyata keçirmək lazımdır. Müvəffəqiyyətsizliyin aradan qaldırılmasında; kapital strukturasının

gücləndirilməsi, borcların müddətinin uzadılması, müəssisənin istifadə olunmayan vəsaitlərinin satılması, kiçilmə siyasətinin yeridilməsi, yeni müəssisələr ilə ortaqlıq kimi tədbirlər əsas çıxış yollarıdır. Əgər müəssisədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq mümkün olmazsa, müəssisənin bağlanması və ya satışı zəruridir. Müəssisə maliyyəsinin sağlamlaşdırılmasının aşağıdakı mühüm yolları vardır:

- **Kapital Strukturasının Gücləndirilməsi:** Müəssisənin müvəffəqiyyətsizlik səbəbi nə olursa-olsun müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan müəssisədə ilk rastlaşan problem maliyyə çətinliyidir. Müəssisələrin, günlük fəaliyyətini maliyyələşdirmək, qısa və uzun müddətli borcları və onların faizlərini ödəmək kimi maliyyə ehtiyacları vardır. Bunun üçün müəssisə ehtiyacı olan fondlar münasib mənbələrdən əldə etməlidir. Bu mənbələri; xüsusi kapital, borclar və ya bəzi vəsaitlərin satılması ola bilər. Müvəffəqiyyətsiz müəssisə birinci növbədə maliyyə vəziyyətinin düzəldilməsi ilə əlaqədar tədbirlər almalıdır.

- **Xüsusi Kapitalın Artırılması;** Kapital tərkibinin gücləndirilməsinin birinci yolu xüsusi kapitalın artırılmasıdır. Bunun üçün yeni çıxarılan səhmlərin ya əvvəlki ortaqlara satılması lazımdır ya da müəssisəyə yeni ortaqlar alınmalıdır. Müvəffəqiyyətsiz müəssisəyə əvvəlki ortaqlar yeni kapital qoyuluşunda maraqsız hərəkət edəcəklər. Digər tərəfdən belə müəssisəyə yeni ortaqlar tapılması da çətinidir. Belə olan halda yeni çıxarılaçaq səhmlərin böyük əksəriyyətinin bir investora və ya investor qrupuna satılması mümkün olub bilər. Səhmlərin böyük əksəriyyətinin bir investora satılması ilə idarə heyətindəki səsvermə haqqında dəyişmə olacağına görə müəssisənin rəhbərliyinin dəyişdirilməsi ilə qarşılaşıla bilər. Müəssisələr özünü maliyyələşdirmə ilə də yeni fond yarada bilər. Özünü maliyyələşdirmə ilə müəssisənin mənfəətinin bir qismi müəssisədə saxlanılacağına görə müəssisədən fond

çıxışı ödənilmiş olur, fəqət müəssisəyə yeni fond girişi olmur. Müəssisənin bu yolla fond yarda bilməsi üçün mənfəətlə işləməsi lazımdır. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti düzəldikdən sonra təkrarən müvəffəqiyyətsizliyə uğramaması üçün müvəffəqiyyətsizliyə səbəb olan amillər aradan qaldırılmalıdır.

- Borcların Müddətinin Uzaldılması; Borclarını ödəyəməyəcək vəziyyətdəki bir müəssisənin nəğd pul çatışmamazlığını aradan qaldırmaq yollarından biri də borcların müddətlərinin uzadılmasıdır. Bunun üçün müəssisənin kreditör ilə razılığa gəlməsi lazımdır. Müəssisə borclarının müddətini uzadmaqla müvəqqəti olaraq rahatlıq tapacaqdır. Ancaq bunun əvəzində müəssisənin faiz məsrəfləri atracaqdır. Əgər uzadılan bu müddət ərzində lazımi tədbirlər alınmazsa müəssisə çıxılmaz vəziyyətə düşəcəkdir.

- Müəssisədə İstifadə Edilməyən Vəsaitlərin Satılması:

Müəssisədə istifadə edilməyən, çox nadir hallarda istifadə edilən və ya ehtiyacdən artıq olan vəsaitlərin satılması ilə müəssisəyə yeni fond girişi təmin edilərək maliyyələşmədəki çətinlikləri və dolayı olaraq müvəffəqiyyətsizliyi aradan qaldırıla bilər.

- Kiçilmək Yolu ilə müvəffəqiyyətsizliyin Aradan Qaldırılması:

Müəssisələrin fond əldə etmə yollarından biri də istehsalat mərkəzlərinin bir qisminin satılacaq istehsal fəaliyyətlərinin daraldılması və ya başqa müəssisələrə ortaqlıqların satılmasıdır. Müəssisədə, istər istehsal fəaliyyətini daraltsınlar, istərsə də başqa müəssisələrə ortaqlılıqlarını satsınlar, hər iki halda da kiçilmiş olacaqdır. Bu kiçilmə ilə müəssisəyə yeni fondların yaradılacağına görə müəssisənin maliyyə problemləri həll edilmiş olacaqdır.

- Yeni Müəssisələr ilə Ortaqlıq; Müəssisələrin müvəffəqiyyətsizlik səbəbləri arasında, bazardakı yoxedici rəqabət,

texnika geriliyi, maliyyə fondlarının çatışmaması və s. dir. Müəssisələr, digər müəssisələr ilə ortaq olaraq bazardakı problemləri həll edərək yoxedici rəqabəti aradan qaldıra bilər, yeni texnikalardan istifadə edə bilər və ya ortaq olduğu müəssisələrin maliyyə mənbələrindən istifadə edə bilərlər.

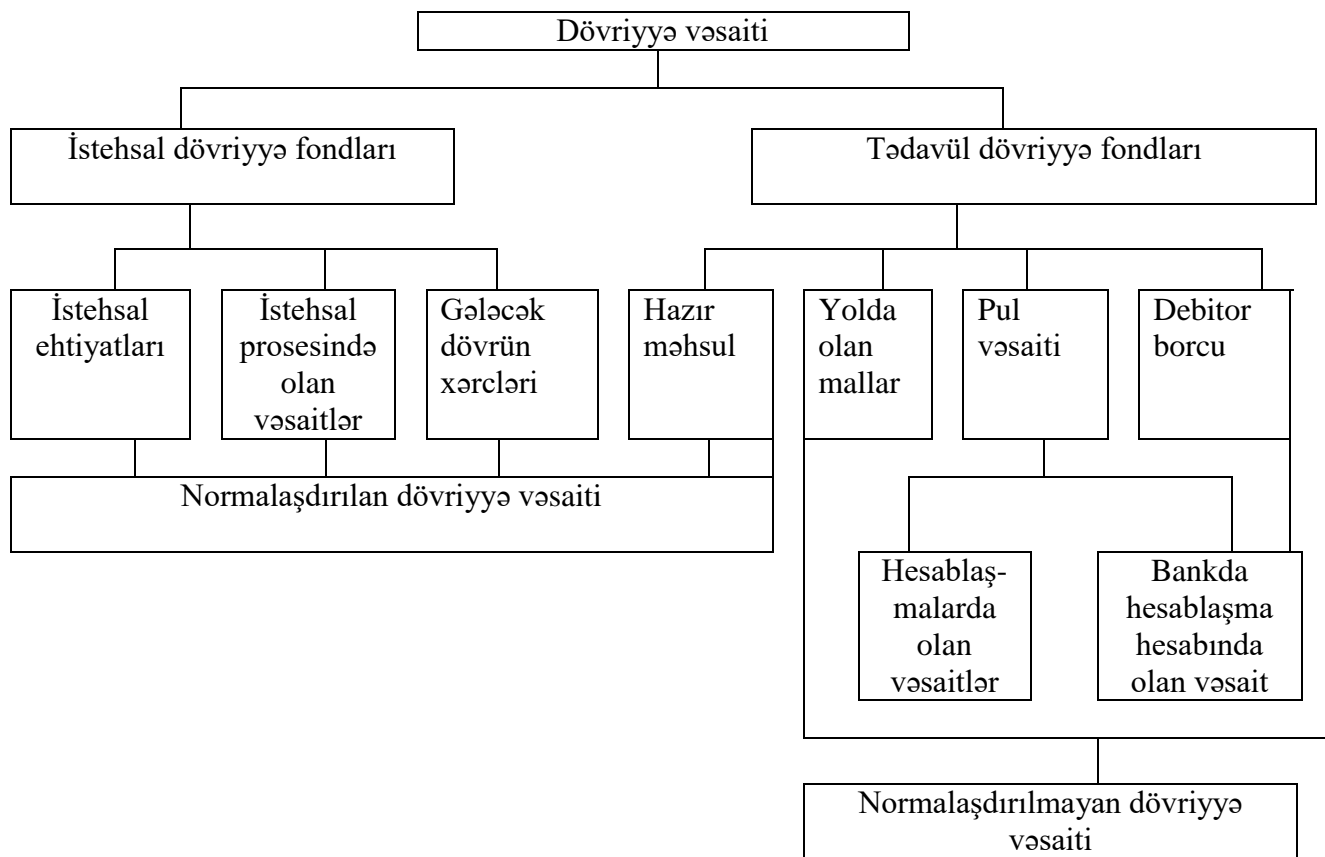
- Borcların Xüsusi Kapitala Çevirilməsi; Borclarını ödəməyən müəssisənin bu müvəffəqiyyətsizlikdən çıxış yollarından birisi kreditorlarla razılığa gələrək, kreditlərinin əvəzində onları müəssisəyə ortaq etməkdir. Borcların xüsusi kapitala çevrilməsi iki şəkildə olur. Birincisində kreditorlara ortaqlıq haqqı verilərək borclar azaldılır və xüsusi kapital artırılır. İkincisində isə müəssisənin əvvəlki ortaqları öz ortaqlıq haqqını kreditorlara verir ki bu zaman borc azalır xüsusi kapital isə dəyişmir. Lakin bunun üçün müəssisənin gələcəyi ümid verici olmalıdır. Əks halda heç kim belə müəssisəyə krediti əvəzində ortaq olmaq istəməyəcək.

- Müəssisənin Bağlanması və ya Satılması; Əgər müəssisənin düşüdüüyü müvəffəqiyyətsizlik vəziyyətindən çıxması mümkün deyilsə bu müəssisənin bağlanması və ya satılmasından başqa yol yoxdur. Müəssisənin bağlanması və ya satılması ən böyük müvəffəqiyyətsizlikdir. Müəssisənin satışı zamanı, onun bütün aktiv və passivi başqalarına verilir. Müəssisənin bağlanması zamanı onun bütün vəsaitləri satılaraq əvvəlcə kreditorlara borclar ödənilir. Daha sonra isə qəlan dəyər xüsusi kapital sahiblərinə payları nisbətində ödənilir.

İstehsal vasitələrinin digər mühüm bir növü də bildiyimiz kimi dövriyyə vəsaitləridir. Odurki dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasının müəssisə fəaliyyətinə müsbət təsiri vardır.

Dövriyyə vəsaiti müəssisədə istehsal və satış proseslərində iştirak edir. Dövriyyə vəsaitinə əmtəə-mal qiymətləri, debitor borcları, hesablaşmalarda olan vəsaitlər, pul vəsaiti və s. daxildir.

Sxem 3.14 Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin tərkibi

Mənbə; Н.Н.Тренев «Управление финансами», Москва, 1999. (14,43)

Dövriyyə vəsaiti istehsal dövriyyə fondları ilə tədavül dövriyyə fondlarına avans edilmiş pul vəsaitinin məcmusundan ibarətdir.

İstehsal dövriyyə fondları ancaq bir istehsal tsiklində iştirak edir, istehsal prosesində istehlak etdikcə dəyərini itirir, öz dəyərini bütünlükdə hazır məhsula keçirir və özlərinin ilkin formasını dəyişir, yəni natural formadan dəyər formasına keçirirlər. Bütün bu proseslər bir istehsal tsiklində baş verir.

Dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələri təsərrüfatda vəsaitlərin dövr sürətinə və resurslardan düzgün istifadəyə aktiv təsir göstərir. Müəssisədə dövriyyə vəsaiti xüsusi resurslar, borc və sair mənbələr hesabına təşkil olunur.

Müəssisələrdə dövriyyə kapitalının təşkili mənbələrində əsas yeri xüsusi vəsaitlər tutur.

Müəssisələrdə dövriyyə kapitalından istifadə, vaxt amili ilə müəyyən edilir. Dövriyyə kapitalından intensiv istifadə əsas məsələdir. İntensiv istifadəni xarakterizə edən göstərici isə dövriyyə kapitalının dövriyyəsidir. Bu isə, nisbi göstərijidir. Təcrübədə dövriyyə kapitalından səmərəli istifadəni qiymətləndirmək üçün dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin bir sıra göstəricilərindən istifadə olunur.

Dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi bir tam dövriyyənin uzunluğunu ifadə edir. Bir dövriyyə vəsaitinin pul formasından istehsal ehtiyatlarına çevrilməli və son nəticədə hazır məhsulun satışı və satışdan pul vəsaitinin müəssisənin hesabına daxil olması müddətini nəzərdə tutur. Məhsulun satılması hələ bir dövriyyənin başa çatması demək deyil. Bir dövriyyə satışdan pul gəlirinin müəssisəyə daxil olması ilə başa çatmış hesab olunur.

Cədvəl 3. 2 Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin mərhələləri

	Birinji	İkinji	Üçüncü
Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin mərhələləri.	Pul (təchizat) P-Ə	İstehsal İ-Ə ¹	Mal (satış) Ə ¹ -P ¹
Avans edilmiş dəyərin dəyişilmə formaları	Pul → Əmtəə	Əmtəə → İstehsal → əmtəə	Əmtəə → Pul →
Avans edilmiş vəsaitlərin dövriyyəsi	P-UE Tədavül Fondları	İE-BM-UM İstehsal dövriyyə fondları	YM-P ¹ Tədavül Fondları

Mənbə; Н.Н.Тренев «Управление финансами», Москва, 1999. (14,49)

İЕ – istehsal ehtiyatları

В.М – Bitməmiş məhsul

Y.M – yeni məhsul

Dövriyyə kapitalının hərəkətinin klassik formulası:

P- Θ ..... Θ – istehsal – ..... Θ^1 - P¹

Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi ehtiyatlar, xərclər, hesablaşmalar, ayrı- ayrı növ mal, iş, xidmət və s. üzrə müəyyən edilir.

Dövriyyə kapitalının idarə olunmasının qiymətləndirilməsinin əsas amilinin vaxt təşkil etdiyinə görə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi vaxtla ölçülən bir sıra aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur: Θ

- 1.dövretmə əmsalı;
  - 2.dövriyyənin yüklənməsi əmsalı;
  - 3.bir dövriyyənin uzunluğu əmsalı;
- Dövretmə əmsalının formulu:

$$\Theta_0 = \Theta / D_0$$

Θ – əmtəlik məhsul (maya dəyəri ilə);

D_0 – dövriyyədə iştirak edən dövriyyə vəsaitinin orta qalığı;

Bu göstərici müəyyən dövr ərzində (il, rüb, ay) dövriyyə vəsaiti ilə baş verən dövriyyələrin miqdarını göstərir. Məsələn, müəssisədə əmtəlik məhsul 12000 min. manat, dövriyyə vəsaitinin orta qalığı isə 1500 min manatdır. Dövr etmə əmsalı 8-ə bərabərdir.

Bir dövriyyənin yüklənməsi əmsalının formulu:

$$\Theta_C = \frac{D_e}{\Theta}$$

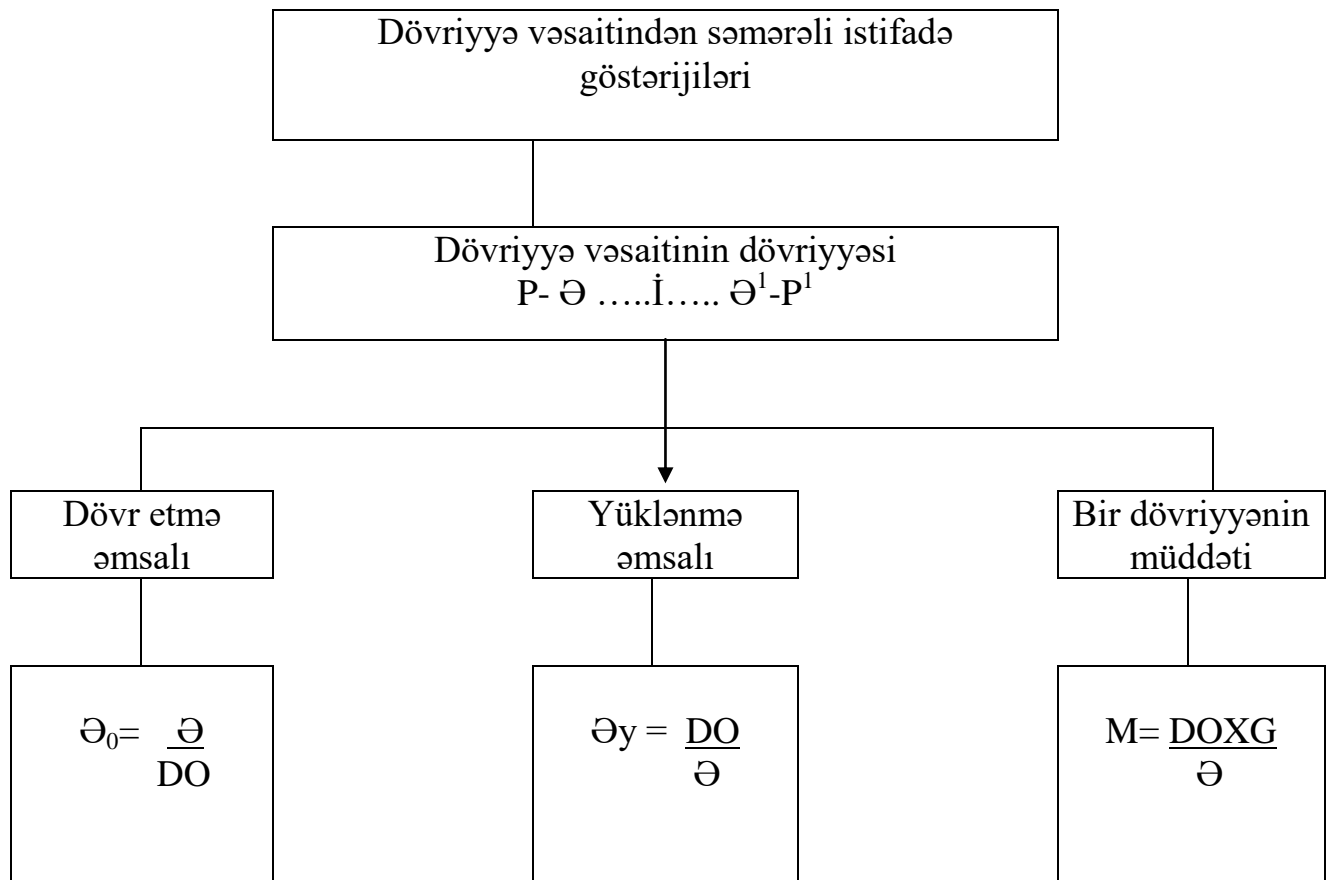
Bu göstərici min manat əmtəlik məhsula düşən dövriyyə vəsaitinin həcmi göstərir.

Dövriyyə kapitalının bir dövriyyəni uzunluğu göstəricisi aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$M = \frac{D_0 * G}{\Theta}$$

G – dövriyyənin hesablandığı dövrdə günlərin sayı (il, rüb, ay);

Sxem 3. 15 Dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə göstəriciləri

Mənbə; Н.Н.Тренев «Управление финансами», Москва, 1999. (14)

Ə – əmtəəlik məhsulun həcmi

D_0 – Dövriyyə vəsaitinin orta qalığı

G – hər hansı bir dövrdə günlərin sayı (30,90,360)

İstehsal və tədavül sferalarında dövriyyə kapitalının dövr sürəti dövriyyə vəsaitinin quruluşundan, istehsalın xarakterindən, satış və təchizatın şərtlərindən asılıdır.

Müəssisələrdə dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin asılı olduğu amilləri 2 qrupa ayırmaq olar:

- xarici amillər;
- daxili amillər;

Xarici amillər müəssisədən asılı olmayan amillərdir. Məs, ölkədə iqtisadi vəziyyət, vergi qanunverijiliyi, kreditin alınma şərtləri, kreditlər üçün faizlər və s.

Lakin müəssisənin öz daxilində dövriyyə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək üçün ehtiyatlar var. Onlara daxildir: istehsal sferasında istehsal ehtiyatlarının təşkili, normativdən yuxarı ehtiyatların ixtisar olunması, normalaşmanın təkmilləşdirilməsi, satışın təşkili, səmərəli hesablaşma formalarının tətbiqi, ödəmə və müqavilə intizamının gözlənilməsi və s.

NƏTİCƏ

Maliyyə menecmenti təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin idarə edilməsi barədə elm kimi həmin subyektlərin ətraf mühit kontekstində müəyyən xüsusişməsini, ümumi fəaliyyət prosesində baş verən əlaqə və münasibətlərin eyniləşdirilməsini nəzərdə tutur. Müasir maliyyə nəzəriyyəsi çərçivəsində maliyyə menecmentinin təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin idarə edilməsi metodologiyası ilə izah olunan, maliyyənin idarə edilməsi elminin əsas kateqoriyaları ilə səciyyələnən, idarəetmə məqsədi üçün istifadə olunan ayrı-ayrı üsulları, metodları və alətləri işləyib hazırlayan, onların nəzəri əsaslandırılmasını verən çoxlu baza konsepsiyaları formalaşmışdır.

Maliyyə menecmentinin konseptual əsasları əhatə olunan siyasi-iqtisadi mühit kontekstində təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin idarə edilməsi sisteminin fəaliyyət məntiqi, strukturu və prinsiplərini müəyyənləşdirən nəzəri biliklərin məcmusudur.

Kiçik biznes subyektlərinin həyat tsiklinin müxtəlif mərhələlərində maliyyə parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi maliyyə menecmentinin önəmli məsələlərindən biridir. Kiçik müəssisələrin əksəriyyəti texnologiya sahəsində ixtisaslaşır və aktivlərinin artımı xalis mənfəətin artımını üstələyir. Halbuki, bu tip müəssisələr dividend ödəmirələr, onların debitor borclarına, ehtiyatlara və əsas fondlara yerləşdirdiyi vəsait faiz ifadəsində bölünməyən mənfəətin həcmindən çox olur. Əgər bina və avadanlıqların icarə haqqı ödənilərsə, işçi qüvvəsindən intensiv istifadə olunarsa, onda problem daha kəskin xarakter ala bilər. Belə olan halda aktivlər və xalis mənfəət arasındakı fərqi borc mütləq örtməlidir. Bu borc bank krediti, yaxud hesablaşmalar üzrə bank kreditlərindən istifadə dərəcəsinin artırılması formasında olmalıdır.

Kiçik biznesdə maliyyə menecmentinin başlıca vəzifəsi dövriyyə kapitalını: ehtiyatları, debitor borclarını, pul vəsaitlərini və qısamüddətli öhdəlikləri effektiv idarə etməkdən ibarətdir ki, bu da müəssisəyə kifayət qədər likvid vəsait gətirir və

onun dövrüyyə qabiliyyətini artırır. Bu vəzifənin vacibliyi kiçik biznes subyektlərinin kapital bazarına daxil olmasında yaranan çətinliklərlə bilavasitə əlaqədardır.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsi strategiyası bu fəaliyyət sferasında müasir elmi nailiyyətlərin səmərəli tətbiqini, ilk növbədə maliyyə bazarında əməliyyatların həyata keçirilməsinin müvafiq maliyyə alətlərinin seçilməsini nəzərdə tutur. Müasir maliyyə alətlərinin tərkibi uçot prinsipinə uyğun olaraq maliyyə aktivlərinə, maliyyə öhdəliklərinə, xüsusi kapital alətlərinə, törəmə maliyyə alətlərinə ayrılır. Müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi keyfiyyətinin yüksəldilməsi strategiyasının hazırlanması prosesində maliyyə bazarında sövdələşmələr və əməliyyatların müasir növlərindən səmərəli istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Mürəkkəb və ziddiyyətli sosial-iqtisadi proses olan inflyasiya maliyyə menecmentinin təşkilində çox böyük çətinliklər yaradır. Azərbaycan Respublikasının milli valyutası olan manatın ABŞ dollarına nisbətən məzənnəsinin son illər artmasına baxmayaraq inflyasiya nəinki aşağı düşməmiş, əksinə xeyli artmışdır. Inflyasiya şəraitində maliyyə xarakterli qərarların qəbulu səciyyəvi xarakter daşıyır. Inflyasiya şəraitində müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri kapitalın həcmi daim artır ki, bu da istifadə olunan xammalın qiymətinin və əmək haqqı xərclərinin artması ilə əlaqədardır

Ədəbiyyat

1. “Biznesin əsasları” – A.B. Abbasov (Bakı – 2005).
2. “Müəssisənin iqtisadiyyatı” – Z.S. Abdullayev, Z.Ə. Bağırova (Bakı – 2002).
3. “Müəssisənin iqtisadiyyatı” – T.Ə. Hüseynov (Bakı – 2005).
4. “Müəssisənin maliyyəsi ” İsgəndərov .R .Ə 2007
5. “Müəssisə iqtisadi” Axundov. M 2002
6. “Maliyyə” Həsənlı. M.X 2006
7. A.Q.Mirzəyeva. «Azərbaycan Respublikasının Maliyyə hüququ» (dərs vəsaiti). Bakı - 2003.
8. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşma və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı, «Elm», 2003
9. Банк В.Р., Банк С.В., Тараскина А.В. Финансовый анализ. М.: ТК Вельби. Проспект. 2006
10. Джеймс К. Ван Хорн, Джон М.Вахович. Основы финансового менеджмента, 12-е издание: пер. с англ. «И.Д. Вильямс», 2006
11. Банк В.Р., Банк С.В., Тараскина А.В. Финансовый анализ. М.: ТК Вельби. Проспект. 2006
12. Бланк И.А. Финансовая стратегия предприятия. Киев: Эльга: Ника-Центр, 2006).
13. Финансы. Учебник под ред. проф. М.В. Романовского, проф. О.В. Арублевского, проф. Б.М. Сабанти. Москва, 2001
14. Н.Н.Тренев «Управление финансами», Москва, 1999.
15. “Б.А.Ханкишиев, М.М.Мирзаяев. «Дювлят малиййяси», Баку, 2008.
16. Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə Qaydalar. Bakı 2009.
17. A.M.Karminskiy, İ.O.Aleynev ”Biznesdə kontrolling” (Tərcümə), Bakı 2006, s.44, 62.
18. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2014. Bakı, Dövlət Statistika Komitəsi, 2014.
Abdullayev Ş.Ə. Bankların resursları və onların idarə olunması. Bakı: Çarşıoğlu, 2008, s.56-57,188 s.

19.7.M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov, A.T.Hüseynli”Korporativ idarəetmə”, Bakı -2011, s.372

20. R.A.Bəşirov- “Bank işi”, Bakı-2007.

11.H.İ.Həmidov , A.Ç.Həşimova “Böhran şəraitində biznes fəaliyyəti üzrə korporativ prinsiplərinin monitorinqi” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin elmi xəbərləri, 3-cü cild Oktyabr –Dekabr, 2015, s.32-42

21.<http://www.kitab.az>

22.<http://www.inf.org/aegp>

23.<http://www.tehsil.20m.com>

24.<http://www.firststeps.az>

Summary

The production cost of fixed assets by its depreciation amount of goods produced on which defines the masses difference worth the cost.

Depreciation of fixed assets and depreciation coefficients determines the size of this difference, rather than the full cost is the main production.

Only cash fund for financing, its right. Financial operations can be realized without the participation of the money due. Main goods in payment of dividends to Shareholders, putting example, to return the course of the operation is financed with assets for sale authorized capital.

Резюме

Предварительная стоимость основных средств производства и остаточная стоимость продукции, произведенной на которой стоит провел массу определяет размер - разница между его износа. Предварительная стоимость основных средств определяет коэффициент износа основных средств производства полного износа от этой разницы, то есть соотношение а.

Только денежные средства для финансирования в фонд на наш взгляд, неправильно. Из-за денег может осуществляться без участия проведения финансовых операций. В выплате дивидендов акционерам основных товаров, ставя в пример вернуть в ходе операции финансирует активами, уставный капитал для продажи.

Rəşidli Sərxan Cabir oğlunun “Biznesdə maliyyə menecmentinin təşkili məsələləri” mövzusunda dissertasiya işinin

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı: Müəssisə maliyyəsi maddi istehsal sferasında meydana çıxan bütün maliyyə münasibətlərini əhatə etdiyinə görə maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsini və maddi bazasını təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı müəssisə maliyyəsinin möhkəm və sabit olmasını tələb edir. AR-sı iqtisadi-sosial inkişafını bazar iqtisadiyyatı vasitəsilə reallaşdırmağı qarşısına strateji bir məqsəd kimi qoymuşdur.

Bazar iqtisadiyyatı mülkiyyət formalarının çoxluğuna, azad rəqabətə, sərbəst qiymətqoymaya, azad sahibkarlığa bir sözlə fəaliyyətin sərbəst seçilməsinə əsaslanır. Belə bir şəraitdə müəssisələr qanun çərçivəsində mənafeələrinə uyğun gələn istənilən təsərrüfat subyekti ilə qarşılıqlı maliyyə əlaqələri qura bilirlər. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal və maliyyə müstəqilliyinə malik olan təsərrüfat subyektləri öz fəaliyyətlərini kommersion əsasında qururlar. Burada məqsəd mənfəət əldə etmək hesab edilir. Təsərrüfat subyektləri müstəqil surətdə məhsul satışından əldə edilən gəliri bölüşdürür, istehsal və sosial təyinatlı fondlar yaradır və istifadə edir, maliyyə bazarının imkanlarından və kredit resurslarından istifadə etməklə məhsul istehsalının artırılması üçün zəruri olan vəsaitləri səfərbər edirlər. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı müəssisələrin müstəqilliyini artırır, onları dövlətin himayəsindən azad edir, lakin bununla bərabər işin faktiki nəticələrinə məsuliyyətini artırır.

Tədqiqatın predmeti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət prosesində baş verən əlaqə və münasibətlərdə maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətlərini, xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Tədqiqatın obyektı isə təşkilati hüquqi forması Açıq Səhmdar Cəmiyyət olmayan təsərrüfat subyektləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını- dünya və ölkə alimlərinin, mütəxəssislərinin, iqtisadçıların maliyyənin tipli inkişaf problemlərinə, maliyyə siyasətinə həsr edilmiş əsərləri, tədqiqatları təşkil edir. Dissertasiya işi yazılarkən müəllif Azərbaycan Respublikasının qanunlarına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarına, baxılan sahə üzrə dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlara normativ-hüquqi aktlara əsaslanmışdır.

Dissertasiya işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin İqtisadiyyat, Maliyyə və Vergi Nazirliklərinin, materialları, dövri mətbuat, jurnallar və internet şəbəkəsində biznesdə maliyyə menecmentinin inkişafı üzrə informasiyalar təşkil edir.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə menecmentinin elmi əsaslarının öyrənilməsi və müasir dövrün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ümumiləşdirilmişdir;
- müxtəlif maliyyə sistemlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir;
- iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün maliyyənin rolu və inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- biznes sistemində inkişafın təmin edilməsi üçün maliyyə menecmentinin rolu və əhəmiyyəti elmi cəhətdən izah edilmişdir;
- maliyyə obyektlərinin təsərrüfat dövriyyəsində rolu tədqiq edilmişdir;
- Biznesdə maliyyə menecmentinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri və mövcud vəziyyəti qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycan dövlətinin maliyyə siyasəti və bu siyasətin formalaşdırılmasının iqtisadi əsasları öyrənilmişdir;

- Azərbaycanda innovasiya fəaliyyəti və onun stimullaşdırılması üsulları araşdırlaraq elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.
- Biznesdə maliyyənin sağlamlaşdırılması və dövriyyə kapitalından səmərəli istifadənin təşkili yolları qeyd edilmişdir.

I Fəsil. Biznesdə maliyyə menecmentinin təşkilinin nəzəri məsələləri

“Maliyyə” termini ilk dəfə XV əsrdə İtaliyanın ticarət şəhərlərində meydana gəlmişdi. O vaxtlar artıq əmtəə-pul münasibətləri və dövlətçilik mövcud idi. Sonradan bu termin beynəlxalq miqyasda yayıldı, dövlət pul vəsaitləri fondunun yaradılmasına dair əhali və dövlət arasında pul münasibətlərinin qurulması ilə əlaqədar iqtisadi anlayış kimi işlədildi. Dövlətçiliyin inkişafı prosesində dövlət və bələdiyyə hakimiyyəti orqanlarının pul fondlarının yaradılması və xərclənməsinin müasir üsulları tədricən əmələ gəldi. Eyni zamanda müxtəlif mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalı təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi yaranmış və inkişaf etmişdir. Maliyyə resurslarının formalaşması müəssisə və şirkətlərin çoxşaxəli fəaliyyətinin zəruri elementinə çevrilmişdir

Ayrı-ayrı dövrlərdə maliyyə məfhumu müxtəlif cür şərh olunmuşdur. İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbinin nümayəndələrindən olan L.Qitmanın fikrincə, maliyyə – pulun idarə olunmasının incəsənəti və elmidir. Maliyyə fərdlər, firmalar və hökumətlər arasında pul vəsaitlərinin dövr etməsinə münasibəti olan prosesləri, institutları, bazarları və alətləri əhatə edir.

R.Parkerin lüğətində qeyd edilir ki, maliyyə monitar resursların və onların istifadəsi üsullarının xarakteristikası üçün işlədilən ümumiləşdirici termindir. Monitar resurs dedikdə qiymətin dəyişməsindən asılı olmayan və yalnız indeksləşdirmə nəticəsində dəyişilə bilən müəyyən pul dəyəri olan aktivlər başa düşülür.

Müəssisələrdə təsərrüfatçılığın təşkilati – hüquqi formalarından asılı olmayaraq maliyyə münasibətləri bir sıra prinsiplər əsasında qurulur. Bu prinsiplərə aşağıdakılar aid edilir:

- təsərrüfat müstəqilliyi;
- özünü maliyyələşdirmə;
- maddi marağ;
- maddi məsuliyyət;
- maliyyə ehtiyatlarının yaradılması.

Təsərrüfat müstəqilliyi prinsipi maliyyə sahəsində sərbəstlik olmadan reallaşa bilməz. Onun reallaşması onda təmin olunur ki, təsərrüfat subyekti mülkiyyət formasından asılı olmayaraq öz xərclərini, maliyyələşdirmə mənbələrini, mənfəət əldə etmək üçün pul vəsaitləri qoyuluşlarının istiqamətini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirmiş olsun. Bazar münasibətlərinin inkişafı təsərrüfat subyektlərinin sərbəstliyini əhəmiyyətli surətdə genişləndirdi, pul vəsaitlərinin investisiyalaşdırılmasının yeni imkanlarını yaratdı. Kommersiya müəssisə və təşkilatları əlavə mənfəət əldə etmək məqsədilə uzunmüddətli və ya qısamüddətli maliyyə investisiyaları həyata keçirə bilirlər. Bunlar başqa kommersiya təşkilatının və dövlətin qiymətli kağızlarını əldə etmək formasında, başqa təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirak, kommersiya banklarının depozit hesablarında pul saxlamaq formasında ola bilər. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında və onlara məxsus pul vəsaitlərinin istifadəsində tamamilə mütləq mənada maliyyə müstəqilliyinə malik olması mümkün deyildir. Dövlət onların fəaliyyətlərinin ayrı – ayrı tərəflərini tənzimləyir. Belə ki, bütün mülkiyyət formalarında olan müəssisələr qanunvericiliyə uyğun olaraq lazımi vergiləri müvafiq dərəcələrlə ödəyirlər və büdcədən kənar fondların formalaşmasında iştirak edirlər. Eynilə amortizasiya ayırmaları da qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarda hesablanılır.

Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatı müxtəlif mülkiyyət formalı və fəaliyyət xarakterli, böyüyən və təsərrüfat əlaqələri mürəkkəbləşən çox

sayda müəssisənin yaranması ilə xarakterizə olunur ki, bu da maliyyə işlərinin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır. Bu eyni zamanda kommərsiya təşkilatının fəaliyyətində maliyyə işlərinin əhəmiyyətini və rolunu mahiyyət etibarıyla dəyişir ki, bunun düzgün qiymətləndirilməməsi müəssisənin maliyyə dayanıqlılığının itirilməsinə və müflisləşmənin başlamasına gətirib çıxara bilər.

Təsərrüfatçılıq subyektı maliyyə işlərinin təşkili üçün xüsusi maliyyə xidməti yaradır. Maliyyə xidmətinin fəaliyyəti əsas məqsədə – maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına, iqtisadi inkişaf və mənfəət əldə olunması üçün dayanıqlı mühit yaradılmasına tabedir.

Maliyyə işlərinin əsas tərkibinə aşağıdakılar daxildir;

- Təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təmin olunması,
- Maliyyə-kredit sistemi və digər təsərrüfatçılıq subyektləri ilə qarşılıqlı münasibətlərin təşkili,
- Əsas və dövriyyə kapitalının qorunması və rəşional istifadə olunması,
- Müəssisənin büdcə, banklar, tədarükçülər və işçilər qarşısında öhdəlikləri üzrə ödənişlərinin vaxtında yerinə yetirilməsinin təmin olunması.

Başqa sözlə maliyyə işinin mahiyyəti əsas və dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin təmin olunmasından və kommərsiya fəaliyyətini müşayət edən maliyyə münasibətlərinin dəstəklənməsindən ibarətdir.

II FƏSİL. Biznes maliyyəsində əsas vəsaitlərin və dövriyyədən kənar aktivlərə pul qoyuluşları uçotunun təşkili

Bazar iqtisadiyyatı dövründə və məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinə təqdim edilən tələblər müxtəlif sahələrə aid təşkilatların texniki təjhizatının yeniləşdirilməsini, əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməsini və yenidən qurulmasını, mövcud istehsal güjlərindən istifadənin yaxşılaşdırılmasını, köhnəlmiş texnikanın əvəzlənməsinin sürətlən-

dirilməsini və yeni tətbiq edilən istehsal güjlərinin mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Bu, əsas vəsaitlərin formalaşması, hərəkəti, istifadəsi və qorunub saxlanması barədə uçot informasiyasının keyfiyyətinə yeni tələblər irəli sürür. Əsas fondlar istehsal prosesində uzun müddət və bütövlükdə iştirak edən, öz natural formasını saxlıyan və dəyərini istehsal edilən məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirən əmək vasitələrinin maddi-texniki deyilş dəyərlə ifadə olunmuş formasıdır.

Müəssisənin gəlirinə eyni zamanda əmlakın satışından, pul vəsaitinin depozit hesablarda yerləşdirilməsindən, əmlakın icarəyə verilməsindən gəlirlər də daxildir.

Müəssisənin gəlirləri onun fəaliyyətinin istiqamətlərindən asılı olaraq təsnifləşdirilir. Təsnifləşdirməyə görə gəlirlər ayrılır:

- əsas fəaliyyətdən (adi) gəlirlər;
- investisiya fəaliyyətindən gəlirlər;
- maliyyə fəaliyyətindən gəlirlər;

Əsas fəaliyyətdən gəlir – məhsul (iş, xidmət) satışından gəlirdən ibarətdir.

İnvestisiya fəaliyyətindən gəlirə isə dövriyyədən kənar aktivlərin, qiymətli kağızların və s. satışından gəlirlər daxildir.

Müəssisədə məhsul satışından əldə edilən gəlirin səviyyəsinə bir sıra amillər təsir göstərir. Məsələn, satışın həcmi, məhsulun keyfiyyəti, qiyməti, çeşidi, keçici əmtəə qalıqlarının səviyyəsi və s.

Məhsul satışından əldə edilən gəlirin səviyyəsinə təsir göstərən amilləri iki qrupa ayırmaq olar:

I qrup: Müəssisənin fəaliyyətindən asılı olan amillər;

II qrup: Müəssisənin fəaliyyətindən asılı olmayan amillər;

III Fəsil. Müasir şəraitdə biznesin maliyyə menecmentinin təşkili xüsusiyyətləri

Müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin üxtəlif növləri fəaliyyət göstərir. Bu da bazar iqtisadiyyatının səmərəli təşkili üçün mühüm zəmin yaradır. Sahibkarlıq konsepsiyasının növlərinin çoxluğu imkan verir ki, hər bir konkret halda biznesin marağına daha düzgün cavab verən formanı seçsin.

Kollektiv sahibkarlığın ən geniş yayılmış formaları təsərrüfat yoldaşlıq və cəmiyyətləri hesab edilir. Təsərrüfat yoldaşlıqları şərikli (tam ortaqlı) müəssisə və payçı və şərikli (komandit ortaqlıqlar) müəssisə; təsərrüfat cəmiyyətləri isə səhda cəmiyyətlər, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və əlavə məsuliyyətli cəmiyyət formasında fəaliyyət göstərirlər.

Hər bir firmanın, şirkətin (müəssisənin) fəaliyyətini, o cümlədən maliyyə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə ki, şirkətin (firmanın) maliyyəsinin idarə olunması sistemi böyük bir sistemin elementidir. İqtisadiyyatda makroiqtisadi nöqteyi – nəzərdən 4 iqtisadi bölmə fərqləndirilir.

1.dövlət

2.sahibkarlıq

3.ev təsərrüfatı

5.xarici

Hər bir bölmədə maliyyə münasibətləri meydana çıxır. Hər bir bölmədə maliyyənin idarə olunmasında müəyyən xüsusiyyətlər var. Lakin hər bir bölmənin maliyyəsi bütünlükdə maliyyə sisteminin elementini təşkil edir.

Təsərrüfat subyektləri bir çox daxili və xarici mühit amillərin əhatəsində fəaliyyət göstərirlər.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində mədaxilin xərclərdən çox olması gəlir adlanır. İqtisadi baxımdan gəlir pul daxilolmaları və pul ödəmələrinin fərqi deməkdir.

Müəssisələr öz iqtisadi fəaliyyətləri nəticəsində gəlir əldə edirlər. Onların gəliri aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşır:

- fəaliyyətin adı növündən;
- sair əməliyyatlardan;
- satışdankənar əməliyyatlardan;
- sair fəvqəladə gəlirlər.

Fəaliyyətin adı növündən gəlirlərə məhsul satışından (işin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsindən) gəlirlər aiddir.

Sair əməliyyatlardan gəlirlər aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşır:

1. Müəssisənin aktivlərinin müvəqqəti istifadə üçün kənara verdikdə
2. Başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalında iştirakı ilə əlaqədar
3. Birgə fəaliyyət nəticəsində əldə edilən
4. Əsas fondların satışından
5. Müəssisənin bankdakı hesabındakı pul vəsaitindən bankın istifadəsinə görə alınmış faizlər;

Müəssisənin iflası – onun, kreditorların tələblərini ödəmək qabiliyyətinə malik olmaması deməkdir.

İflasın xarici əlamətini müəssisənin cari ödənişlərinin dayandırılması təşkil edir.

Beləliklə, müəssisənin öz öhdəçiliklərini ödəmək qabiliyyətinə malik olmaması – iflas adlanır. Azərbaycan Respublikasında «Müflisləşmə və iflas» haqqında 1995-ci ildə Qanun qəbul edilib. Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən kreditorlara – büdcə qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirməyən müəssisələrə, kredit təşkilatlarına və banklara tətbiq edilir.

Əgər kreditorlara olan borclar müəssisənin Nizamnamə fondunun 10 %-dən az olarsa, o zaman kreditorların borclu müəssisəyə olan əmlak iddiaları məhkəmədə əmlak mübahisələrinə baxılmasının ümumi qaydalarına uyğun həll edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyətində qeyri – bərabərlik yaranır. Rəqabət, riskli tədbirlərin həyata keçirilməsi, istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsi və s. hallar müəssisənin müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər. Müflisləşmənin aşağıdakı mərhələləri vardır(12,56) :

1. Yol verilən müflisləşmə
2. Böhranlı müflisləşmə
3. Fəlakətli müflisləşmə